

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA
AZ
UNITÁRIUS EGYHÁZ

101 ÉVFOLYAM
ALAPÍTÁSI
ÉVE
1861

1

1995

KERESZTÉNY MAGVETŐ

101. évfolyam • 1995 • 1.szám
Kolozsvár

TARTALOM

Dr. Erdő János:	Újévi pásztorlevél	3
-----------------	------------------------------	---

TANULMÁNYOK

Benkő Samu:	Bölöni Farkas Sándor álmai, céljai és tettei	5
Imreh István:	Bölöni Farkas Sándor életvitele, mindennapjai a költségnaplója tükrében	11
Szent-Iványi Sándor:	Vallásos nevelés a családban	18
Zsakó Erzsébet:	Mária vagy Márta? A nő szerepe ma az egyház és a nemzet életében	22
Pálfi Dénes:	A templomlátogatás fokozásának időszerű követelményei	30
Fekete János:	A felekezeti iskolák jelentősége az erdélyi magyar oktatásban	34
Dr. Molnár István:	Adalékok a székelykeresztúri egyházkör ekléziáinak ismertetéséhez (5.rész)	46
Gálfalvi Sándor:	Dr. Molnár István laudációja	56
Kovács Sándor:	Lázár István	58
Dr. Rend Aranka:	Szerzett immunhiány szindróma	66

SZÓSZÉK-ÚRASZTALA

Dr.Rezi Elek:	Lelki méltóság	75
Lőrinczi Károly:	Fejlődés	77
Simén Domokos:	Ne féljetek, Istenre emlékezzetek	79
Szabó Zoltán:	Kockázatvállalás - felelősség	81
Eszmék, Gondolatok		84
Egyházi élet - Hírek		86
Könyvszemle		88

Alapítási éve: 1861. Kiadja az Unitárius Egyház. Megjelenik negyedévenként. Szerkesztő-bizottság elnöke és felelős szerkesztő: Dr.Erdő János; tagjai: Dr.Szabó Árpád, Dr.Rezi Elek, Kovács István, Szabó Dezső, Szász Ferenc, András György és Mikó Lőrinc. Szerkesztőség: Kolozsvár, December 21 út 9.sz. Tel.064/19.32.26. Fax: 064/19.59.27. Postacím: 3400 Cluj-Napoca, B-ul 21 Decembrie nr.9.

E számunk szerzői:

Benkő Samu kolozsvári tudományos kutató, az EME elnöke; Imreh István kolozsvári egyetemi tanár; Szent-Iványi Sándor volt teológiai tanár és lelkész; Zsakó Erzsébet mérnök, a Nőszöveg elnöke; Pálfi Dénes sinfalvi lelkész; Fekete János a székelykeresztúri unitárius gimnázium igazgatója; dr. Molnár István székelykeresztúri ny. tanár-kutató; Gálfalvi Sándor székelykeresztúri ny. tanár; Kovács Sándor kolozsvári gy. s. lelkész; dr. Rend Aranka kolozsvári főorvos; dr. Rezi Elek teol. tanár; Lőrinczi Károly aranyosrákosi lelkész; Simén Domokos csíkszeredai lelkész; Szabó Zoltán püspöki titkár.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church, Romania
CI • CLUJ - Napoca • 1995/1

CONTENTS

Dr.János Erdő:	New Year's Pastoral Letter	3
----------------	--------------------------------------	---

STUDIES

Samu Benkő:	The Dreams, Aims and Acts of Sándor Farkas Bölöni	5
István Imreh:	The Way of Life and Everyday of Sándor Farkas Bölöni in His Diary	11
Sándor Szent-Iványi:	Religious Education in the Family	18
Erzsébet Zsakó:	Mary or Marta? The Role of Women Today in the Life of the Church and Nation	22
Dénes Pálfi:	Timely Requirements of Increasing the Church Attendance	30
János Fekete:	The Importance of the Denominational Schools in the Transylvanian Hungarian Education	34
Dr.István Molnár:	Data Concerning the History of the Keresztur District Parishes (5th Part)	46
Sándor Gálfalvi:	István Molnár's Way of Life	56
Sándor Kovács:	István Lázár	58
Dr. Aranka Rend:	Acquired Immune Deficiency Syndrome	66

SERMONS

Dr.Elek Rezi:	Spiritual Dignity	75
Károly Lőrinczi:	Development	77
Domokos Simén:	Have no Fear, Remember the Lord and Fight for your Brothers	79
Zoltán Szabó:	Taking the Risk and the Responsibility of the Kingdom of God	81
IDEAS, Thoughts		84
Church Life - News		86
Book Reviews		88

The President and Responsible Editor: Dr. János Erdő; Members of the Editorial Board:
Dr. Árpád Szabó, Dr. Elek Rezi, István Kovács, Dezső Szabó, Ferenc Szász,
György András and Lőrinc Mikó.
Editorial Office: B-dul 21 Decembrie nr.9, 3400 Cluj-Napoca, Romania
Tel: 064/19.32.36. Fax: 064/19.59.27.

ÚJÉVI PÁSZTORLEVÉL

Szeretett bíveim, kedves atyámfiai!

Eszte fordulóhoz érkezünk. Isten jóságából beléptünk az 1995. esztendőbe. Hitünket és emberségünket próbára tevő, öntudatunkat csi-szoló, nehéz évet hagyunk magunk mögött. Sokat éltünk át; nagy erőfeszítéssel és sok áldozattal tudtunk megmaradni és ösvényt taposni az előrehaladáshoz. És most itt vagyunk megpróbáltan, tépetten, de edzetten és készek az újabb küzdelmekre.

Amikor a jövőt faggatjuk, Pál apostol időszerű felhívására figyelünk: "Vigyázzatok, álljatok meg a hitben, legyetek férfiak, legyetek erősek. Minden dolgotok szeretetben menjen végbe!" (1Kor 16,13-14).

Ebben a szóban: "Vigyázzatok", benne cseng az apostol hozzánk szóló intése: ma hívő emberekre, erős férfiakra és nőkre van szükség - jobban, mint bármikor -, mert a feladatok is nagyobbak. A vigyázás ember-voltunkkal együttjáró felelősségvállalást jelent. Benne van az élet megpróbáltatásaiban való helytállás, az éberség, a remény, az emberi élet minden szépségének igenlése. Egyben benne van a figyelmeztetés is, hogy minden ember mindenért felelős, amit Istentől kapott.

Pál apostol figyelmeztetése magában foglalja az ember lelki életének és a közösség együttélésének két legfontosabb feltételét: a hitet és a szeretetet. A hit Isten ajándéka, Jézus tanítása szerint hegyeket mozgató erő. Tárnya: Isten és ember életközössége, hogy Isten szereti az embert, elősegíti felemelkedését, hogy munkatársává nemesítse. A hit valláserkölcsi életünk forrása és központja. Ha nincs hitünk abban, hogy a szorgalmas és becsületes életnek meg lesz a jutalma, hogy az Istenben való bizalomnak meglesz az eredménye, akkor szomorú lélekkel mennénk az új esztendőbe. De nekünk hinnünk kell az igazságos Isten jóságában, és hinnünk kell azt is, hogy mindannak teljesednie kell, ami összhangban áll az Ő akaratával.

Olyan időket élünk, hogy az élet egyszerű leéléséhez is hívő, erős emberekre van szükségünk, akik nem ismerik a meghátrálást, hanem amíg lélegzenek, remélni tudják a felemelkedést, az újrakezdést és a győzelmet.

Az apostol felhívásának konkluziója a szeretet, ez az éltető, összetartó, kozmikus erő, melyből kisarjadt minden, és amelyben az ember megvalósíthatja önmagát. Jézus új parancsolata is erre utal: "Szeressétek egymást!" Pál apostol legnagyobb értéknek tartja a szeretetet, mely "soha el nem fogy".

Szilárd meggyőződése, hogy a nehézségek, a megpróbáltatások elmúlnak. A legnehezebb helyzetekben is, bármilyen sötétek a kilátások, minden reménytelenség ellenére is, felkel a Nap, az Igazság Napja. Csak legyenek hívő, bátor férfiak és nők, akik nem futnak el a kötelesség elől, hanem azokat törekednek becsülettel teljesíteni.

Fájlaljuk és hiányoljuk a közülünk eltávozottakat. Szeretnénk, hogy mindenki szülőföldjén maradhasson, itthon találja meg a tisztességes megélhetést, lássa biztosítva saját maga és gyermekei jövőjét.

Isten és ember szolgálata, az unitárius öntudat, az áldozatvállalás terén nagy feladatok várnak mindnyájunkra. Ezeknek megvalósítása szorgalmas munkát, bátor kiállást, felelősségvállalást és sok balázsferenci apostolkodást követel minden egyháztagtól. Az új esztendőben példát kell adnunk arra, hogy lehet válllvetve, együtt, céltudatos munkával egyházunkat fenntartani, belső és külső építését folytatni, épülő templomainkat - baróti, sepsiszentgyörgyi, székelyudvarhelyi és marosszentgyörgyi - befejezni és iskoláinkat - kolozsvári és székelykeresztúri - tovább erősíteni.

Legyen 1995 egyházunk és népünk hűséges szolgálatának esztenedeje. A gondviselő Isten segítsen mindnyájunkat nemes céljaink megvalósításában. Gyülekezeteinknek, lelkészeinknek, gondnokainknak és híveinknek, valamint minden jóakarató embernek áldott, békés új esztenedőt kívánok.

Atyafiságos üdvözlettel és szeretettel

Dr. Erdő János püspök

TANULMÁNYOK

BENKŐ SAMU

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ÁLMAI, CÉLJAI ÉS TETTEI

Az álom fogalmát abban az értelemben használom, ahogy azt Petőfi Sándor édesanyja magyarázta fiának - a *Jövendölés* című versben: "az álom ablak, melyen által lelkünk szeme jövőbe néz". A Petőfi vers keletkezésekor (1843) Bölöni Farkas Sándor már egy éve a Házsongárd hantjai alatt pihen, és így csupán életében kinyomtatott egyetlen művével, az *Utazás Észak-Amerikában* című könyvével van jelen az erdélyi művelődési életben. Mint világgjárt utazót tartják számon, pedig ő, indulása idején, szép-literatúrai tájakról álmódott.

Az erdélyi unitáriusok főtanodájában tanuló Bölöni Farkas Sándor legalább három foglalkozást lát maga előtt az álomablakon: színész szeretne lenni, azután katona, mégpedig testőr a Mária Terézia szervezte királyi testőrségnél - úgy, mint korábban Bessenyei György vagy Barcsay Ábrahám -, de leginkább költői babérokra áhítozik. A XIX. század első felét belengő romantika korában e három foglalatosság mindegyike különösen tetszett a fiataloknak. Nagyon szelíd lelkűnek kellett lennie annak, akiről apja - Arany Jánossal szólván - azt szokta mondani: "E fiúból pap lesz, akárki meglássa!"

De nemcsak a *fiatal* Bölöni Farkas Sándornak voltak beteljesületlen álmai. Volt a nagyívű életpályát befutó, *érett* férfiúnak is. Ez az álom nagy, hatalmas, mindent átölelő volt. Szavakba foglalva így hangzott: *szabad nemzet*. S 1835. október 6-án - tehát 14 évvel ama gyászos aradi október 6. előtt - így ír szétfoszló álmairól: "Eloszlasz-e tehát nekem végsugároddal is, nemzetiségnek szép álma? Szabadság, önerejűség, nemzeti jólét, mind hiú képzeletek lesztek-e?" - Igen! Ezek Bölöni Farkas Sándor számára álmok, képzeletek maradtak.

De megtanult ő a földön járni is. Megtanult számolni személyi adottságaival és a történelmi-társadalmi lehetőségekkel. Megtanulta, hogy a valóság talajától elrugaszkodott céloknak *nincs* társadalmi haszna.

Lassan elfelejtette széplelkű, de antipedagógus mentorai: Kazinczy és Döbrentei tanításait, hogy ódákat, himnuszokat írjon - antik költők vagy akár Schiller szellemében - anélkül, hogy művészi megformálásra érett élményei lennének. Be kellett látnia, hogy egy székely katonarendi családból származó fiúnak, aki ráadásul még unitárius is, nincs reménye

arra, hogy a császárvárosban testőrtiszt legyen. És - miképpen a későbbi években Aranynek és Petőfinek - neki is tudomásul kellett vennie, hogy a színészi pálya az alakoskodáshoz több adottságot kíván, mint amennyire ő rá tudja szánni magát. Panaszára, hogy álomablakán a "kinézést" hármas függöny - vallása, székely származása és pénztelensége - zárja el, Kazinczy azt tanácsolja, hogy könnyítsen sorsán: szerezzen magának önzetlen barátokat, s talán "cseréljen vallást", miképpen Winkelmann is megtette "becsületének csonkítása nélkül". - Hát ez az, amit Farkas semmilyen álom valóra váltásáért meg nem tett volna.

Maradt - mint megélhetési lehetőség - a hivatali pálya. Mint írja, tréfából esküdött tisztviselőnek Erdély központi kormányhivatalában, de végül is hivatalnokként halt meg. Sokra nem vitte: napidíjas írnokból "valóságos fogalmazó" lett.

A hivatalnak két hozadéka volt: 1. olyan férfiakkal találkozott és kötött életre szóló barátságot, akik az erdélyi reformmozgalomnak reális irányt szabtak, és a célok valóra váltásához nem sajnáltak anyagi áldozatot hozni; mint Wesselényi Miklós és Kendeffy Ádám járt az élükön; 2. olyan jogtudományi és közigazgatási ismeretekre tett szert, melyek intézményteremtő fáradozásaiban segítettek eligazodni az erdélyi és birodalmi bürokrácia útvesztőiben.

Jogi műveltsége segített hozzá, hogy az álmok ködképeit reális célokkal váltsa fel. Bár sokszor elpanaszolja, miszerint kenyérkereső munkája annyira *eltompítja*, hogy valósággal megutálja önmagát, mégis keresi a cselekvés azon lehetőségeit, melyekhez vonzódik, melyekhez - úgy érzi - van *talentuma*.

Bölöni Farkas Sándor kitűnő *szervezőnek* bizonyult. Az a férfi, aki harmincadik éve táján úgy érzi, hogy "semmi sem vagyok s semmi nem lehetek", s akinek "csak a tiszta szándék s buzgó óhajtság" terjednek lehetőségei, élére áll a kolozsvári magyar kultúra egyik legfontosabb - máig legfontosabb - intézménye, a színház támogatására indított mozgalomnak. Ő tudta és ki merte mondani, "hogy a játékok után bejövő rendes jövedelemmel csak szenvedhető játékszint sem lehet fenntartani. Azoknak pótlására állandó tőkepénz kell, melynek kamatjából a rendes jövedelmeket pótolni lehessen." Bölöni Farkasnak nem kevés része volt abban, hogy egyik hűséges jóbarátja, Újfalvi Sándor hatalmas vagyont hagy örökül a játékszínre, amelyből a hajdani Trencsin-téren felépítik azt az épületet, melynek homlokzatán ma a *Teatrul National* felirat olvasható.

Több éves kezdeményező munka után Bölöni Farkas Sándor szervezi meg a kolozsvári kaszinót, és írja meg alapszabályait. Célja az értelem "érlelése" az olvasás és a művelt társalgás által.

Az ő nevéhez fűződik első takarékpénztárunk, a Gondoskodó Társaság felállítása is. A korszerű táplálkozás érdekében pedig "új magyar étlapot" állít össze, amiért sokat szenved a kolozsvári háziasszonyoktól. De ezzel is célja van, amiről így ír egyik barátjának, Gedő Józsefnek: "Nem képzeli barátom, mennyire hiszem én, hogy az ilyenekkel többet tehetek az egészre nézve, mint egy theoreticus munkámmal tehetnék." (1829)

Már az első erdélyi magyar folyóirat, Döbrentei *Erdélyi Múzeuma* körül forgolódva, kisebb-nagyobb szerkesztési feladatokat vállalva tudatosult benne egy erdélyi tudós társaság szervezésének a gondolata. Természetes tehát, hogy ő lesz az, aki részletes tervet dolgoz ki az Erdélyi Múzeum megalapítására. 1829-ben gróf Lázár Lászlóhoz írt beadványában tervét a következőkkel indokolja: "...Körülöttünk emelkedő nemzetek között szinte mindenben hátra maradunk."

1834-ben egy *néplap*, a később megjelenő *Vasárnapi Újság* kiadására dolgoz ki tervezetet. Ő szervezi meg a vívó-egyesületet, ahova bejárást biztosít nemcsak előkelő családok fiainak, hiszen azt akarja, hogy "hasznában azok is részesedhessenek, kiknek vagyonbeli helyzetek nem engedi, hogy alapítók... legyenek..." Lankadatlan pártolója az 1819-ben létrejött muzsikai egyesületnek. Fizető tagja az unitárius kollégiumi diákok olvasó-társaságának. Minden megtakarított pénzen könyvet vásárol, s azt valóságos kölcsönkönyvtárnak tekinti, majd szeretett kollégiumára hagyományozza.

A fiatal korában költőnek készülő Bölöni Farkas Sándor Széchenyi és Wesselényi műveit olvasva fedezi fel a testére szabott műfajt: az értekező prózát.

Írásaihoz *élményt* a nyugat-európai és észak-amerikai *utazás*, valamint a hosszas közéleti tapasztalatok szolgáltatták. De még útrakelés előtt szétnéz az *erdélyi történelemben* is. Töredékesen elkészült történelmi munkájából - amelyet inkább esszének tekinthetünk, sem mint forrásfeltárást is vállaló szaktudományi értekezésnek - négy mozzanatot emelek ki. Megállapítja:

1. Mohács előtt Erdélynek nincs "külön históriája".

2. Erdélyi szempontból Mohács előtt a legjelentősebb fejlemény az, hogy Mátyás személyében ez a táj adott királyt a magyarságnak. Dicséri Mátyás műveltségpártoló intézkedéseit, s azt, hogy a szabad királyi városok révén növelte a polgárság szerepét, mert "a szabad polgárság mindenütt ereje a nemzetnek".

3. Erdély önálló története első nagy jelenségének a reformációt tartja. Mégpedig nemzetmegtartó funkciójából következően. Nem kevesebbet állít, mint azt, hogy "a magyar nyelvet és vele a nemzetiséget egyenesen a reformáció tartotta meg". Tételét a következő okfejtéssel támasztja alá: "Bárminő vallású legyen a magyar s folyamodjék bár régi vagy új vallás formája szerént az Istenhez, ha visszhangzik lelkében a haza neve, s a nemzetiségnek gondolatja dobogásba hozza szívét, nem lehet, hogy részrehajlása el ne némuljon, s meg ne vallja ez igazságot. A reformáció kezdetén s azután két századon keresztül mindkét vetélkedő fél által a vallás tárgyairól egymást-érve kiadott számos magyar könyvek azt mutatják, hogy a reformációnak leghatalmasabb, legvarázslóbb erejű eszköze a magyar nyelv volt."

Abban a korban, amikor az ökumenizmus kifejezés még nem forgott közszájon, Bölöni Farkas felfedezi a hit és az anyanyelv közötti összefüggéseket. Erre csak az volt képes, aki egyformán tudta értékelni az unitárius Enyedi György prédikációit, a katolikus Pázmány Péter imádságait és a református Szcenzi Molnár Albert zsoltárait.

4. És végül okunk van szólni arról is, hogy Bölöni Farkas a múlt ismeretét egyaránt tekintette jognak és kötelességnek. Európai példákra hivatkozva bizonyítja, hogy a történelmi emlékezés kiiktatásával az emberi szabadságjogok szenvednek csorbát. Ezt írta: "Midőn valamely nemzet története bizonyos évek alatt egészen elhallgat, akkor vagy bárdolatlanság felé lőn az visszataszítva, vagy az uralkodás önkénye tiporta le a szólás szabadságát s elijesztette az embereket a gondolkodástól."

Erdély múltját faggatva tanulságul azt szűri le, hogy "az idő szellemét megállítani, a közvéleményt s lelkiismeret jogait elfojtani nem lehet."

Érdeklődése a magyarság múltja iránt olyan szenvedélyes volt, hogy éveken keresztül készült Keletre, hogy bejárja azt az utat, melyet ősei megtettek az Óshazától a Kárpátok karéjába a tizedik században megtalált honig. Oroszországba és Ázsiába menne, hogy felkeresse a magyarság még ott élő rokonait. Puhatólózásai és útitervét szolgáló kérései azonban nem jártak sikerrel, viszont egy liberális gondolkodású erdélyi arisztokrata, gróf Béldi Ferenc felkéri, hogy legyen útítársa, és kísérje el Nyugat-Európába, valamint Észak-Amerikába. Az utazásra gondosan felkészült. Történelmi, földrajzi, statisztikai munkákat tanulmányozott, hogy jobban lássa, és kortársainak bemutathassa "az emberi jussok és szabadság fiatal óriását", Amerikát.

Az *Utazás Észak-Amerikában* eddig hét kiadást ért meg. Az 1834-ben megjelent első nyomban követte 1835-ben a második. Aztán eltelik száz esztendő, míg megjelenik a harmadik. Ezt 1935-ben Kiss Elek rendezte sajtó alá. A negyediket 1943-ban - amikor dúlt a második világháború - Reményik Zsigmond adta ki Budapesten. Az ötödiket 1966-ban, Bukarest helymegjelöléssel, Kolozsvárott e sorok írója jelentette meg. Ugyancsak Kolozsvárott nyomták 1975-ben a Mikó Imre gondozta hatodik kiadást. Utoljára 1984-ben Maller Sándor adta közre az *Utazást*, mégpedig olyan kötetben, melyben együtt van a nyugat-európai és észak-amerikai útleírás, valamint az 1835-1836-ban írt *Napló*.

A Bölöni-féle első megjelenés fogadtatása váratlanul nagy volt. Kaszinók tiszteleti tagsággal tüntetik ki a szerzőt, dízszerleget nyújtanak át neki, az akadémiai tagság és nagydíj mellé megnyeri Széchenyi barátságát is. De a legnagyobb kitüntetés alkalmasint az volt, hogy a hatalom megtiltja a könyv terjesztését és olvasását. Azonkívül vizsgálják: hogyan és mimódon jelenhetett meg egy ilyen könyv. Ma már tudjuk, hogy ökümenikus összefogás eredményeként. Az ökümenikus szót másodsor veszem ajkamra ebben az előadásban, mert benne a mának is szóló szép gesztust vélem felfedezni. Bölöni Farkas kéziratára ugyanis az *Imprimaturt* a református kollégiumi tanár, Méhes Sámuel, valamint Szabó János kolozsmonostori apát, a Szent Mihály egyház kanonok-plébánosa írta rá. Dühöngött is miatta Estei Ferdinánd főherceg, aki a király képében érkezett Kolozsvárra, hogy megfegyelmezze az erdélyi liberálisokat.

Ha valaki kíváncsi, hogy miképpen ment végbe ez a fegyelmezés, olvassa el Farkas Sándor 1835-36-ban írt *Naplóját*. Az országgyűlés feloszlata, elfogatási parancsok kiadása, Wesselényi Miklós perbefogása, az országgyűlés megnyitását prédikációval köszöntő Beke Sámuel üzöbe

vétele, és a megfélemlítés sok más kirívó eseteinek bemutatása után a maga felbolygatott lelkiállapotáról fest művészi képet a naplóíró. Egy olyan képzeletbeli perben sorolja fel bírāja előtt "vétkait", melynek mása majd a XX. században a prágai születésű Franz Kafka látomásában jelenik meg ismét.

"De mit vétettem tehát?" - kérdi önmagától a szorongó író. "Vétkem-e: hogy sok esztendei elmélkedésem, itthon és más nemzeteknél tett tapasztalataim után, a józan észen s a természet törvényein alapuló constitucionális kormányt óhajtottam, hol a király is csak első tisztviselő s nem népe zsarnoka legyen, hol a törvény minden lakost egyformán védjen, s hibájában egyformán büntessen; hol csak a törvény uralkodjék kérlelhetetlen keménységgel, s nem senkinek önkénye? Vétkem-e: hogy fáj nemzetemnek hátramaradta, demoralizáltsága, nyomatása s elmecevészetsége? Igenis, gyermekkorom óta örökös vágyam, törekedésem, álmom, minden érzetem s gondolatom csak az volt, hogy e nemzet felemelkedjék. Utáltam minden privilégiumot, monopóliumot és megkülönböztetést. Utáltam az aristocrazia cudar gögjét, s ahol lehetett, neveltségessé tettem. Gyűlöltem a bürocracia pedántságát, a tisztviselők kevély zsarnokságát, s azt felfedeztem s ellenszítkozódttam. Tettel, szóval s írásaimban terjesztettem minden democratia elvet. Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. Vértett szívem hazámbeli embertársaim egyik részének rabszolgai nyomatásán, mellettök harcoltam a feudalizmus ellen, s az egész nemzetet kivétel nélkül egyforma szabadnak óhajtottam. (...) Háládatlan cudaroknak tartottam, kiknek nem a nemzeti nyelv volt szívök és társalkodások nyelve. Kacagtam az uralkodás kegye és fénye után alacsonul mászókat. Az emberiség legundokabb fajzatának tartottam a vallásos bigottokat, bármely felekezetből is legyenek, s csúfság s megvetés tárgyává kívántam tenni. Gyűlöltem a papságnak azon fajtát minden vallásban, mely a polgári élettől különvált státust akar formálni; a józan philosophiát, az elmének szabad reptét s a polgári szabadságot örökösen tipró ezen hydrát egész erőmből kívánnám letapodni. Én istenemet nem imádtam vakon, s nem azoknak írásuk és tanítványok szerint, kik éppen oly tehetetlenek, mint én. Istenemtől nem rettegettem, neki nem hízelkedtem, előtte nem mászkáltam, gyermekkorom óta formába öntött imádsággal soha nem folyamodtam hozzája, hanem jóllétem vagy bánatom közt, templomban vagy mezőn, midőn csupa önkéntes sugallás által jött, felsóhajtottam, lelkemet egészen kitértam előtte, s folyamodtam hozzája, mint legmeghittebb barátomhoz.

És ezek az én politikai vétkeim summáson."

Ezeket a sorokat annak a meggyőződésnek az alátámasztására idéztem, hogy Bölöni Farkas Sándor *Naplójának*, mint szépirodalmi alkotásnak ott a helye Kölcsey Ferenc *Himnusza*, Petőfi Sándor *Egy gondolat bánt engemet* és Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című verse mellett. - Remekmű!

De nemcsak szépírói teljesítményeként kell megbecsülnünk, hanem máig ható politikai üzenetként is. Úgy tekinthetünk rá, mint a magyar nemzeti szabadelvűség evangéliumára.

Ezt tudták mindazok a kutatók, akik közelebbről vizsgálták e férfiú életét és munkásságát.

Személyes ismerőseim közül négy előttem járó nevét említem - születésük sorrendjében -, akik példának tekintették Bölöni Farkas Sándor tetteit.

Kelemen Lajos az Erdélyi Múzeum alapításának gondolatát felvető Bölöni Farkas Sándorról írt meleg hangon - életében többször is.

A később unitárius püspökké választott Kiss Elek 1935-ben nem kis anyagi áldozattal kiadta az *Utazást*. Amikor 1966-ban a magam kiadásából tiszteletpéldányt vittem hozzá a püspöki irodába, megszorította a kezem, a szemembe nézett és - karjait sokatmondóan széttárva - megkérdezte, nincs egy kis időm átjönni a szemközti püspöki házba. Igenlő válaszomra karon fogott, és átmenve az akkor még Kossuth Lajosról elnevezett utcán, nem dolgozószobájába, hanem képtárába vezetett. Erre nagyon büszke volt. Egy-két, a képekhez fűződő magyarázat után rátért Bölöni Farkas Sándorra. Mégpedig a hagyatékára.

Kissé vizsgáztatott is. Tudom-e - kérdezte -, hogy milyen sokat áldozott könyvekre, és mindezt a kollégiumra hagyta?

Tudtam. - Művei kiadására készülve igyekeztem mindent elolvasni, amit írt, és azt is, amit róla írtak.

Tudom-e, hogy mindezt elvették az Unitárius Egyháztól?

Tudtam. - Ismertem az iskolákat államosító 1948-as törvényt, mely úgy rendelkezett, hogy mindazon ingatlanok és ingó javak, melyek oktatási célt szolgálnak, állami tulajdonba mennek át.

Tudom-e, hogy ez a gyűjtemény nem középiskolai könyvtár volt, hanem a Teológia, a Püspökség, egyszóval az Erdélyi Unitárius Egyházközség írott emlékeinek az őrzési helye.

Tudtam.

De amit azután elmondott a püspök, azt már nem tudtam. Dolgozószobájából iratmappát hozott ki, levélfogalmazványokat és másolatokat mutatva beszélte el, hogy írásban és élőszóban mennyit ostromolta a hatóságokat, hogy a gyűjteményt adják vissza az egyháznak. Petru Groza miniszterelnök, majd államfő többször megígérte, hogy teljesítik a kérést. Minden hiába. Sőt a kollégium épületéből is kiköltöztették a gyűjteményt.

A 200. éves évfordulón ismételjük el, hogy a magyar-román történelmi kiegyezésnek egyik nem lényegtelen kérdése, hogy mi lesz Bölöni Farkas Sándor hagyatékával és általában az erdélyi magyar kultúra hasonló sorsra jutott kincseivel.

Jancsó Elemér a romantikus író, a könyvgyűjtőt és az utazót több tanulmányban méltatta. Kéziratos hagyatékából is közölt ismeretlen darabokat.

Mikó Imrét családi emlékek is kapcsolták Bölöni Farkas Sándorhoz. - Még a sorsukban is volt valami közös, nemcsak a nyugati utazás okán, mivel hosszú ideig mindketten szűkös hivatali kenyéren tengődtek. Mikó a polgári alkotmányosságot bemutató jogtudóst becsülte benne, és jellemformáló erejét méltató regényt írt róla az ifjúságnak.

Élő barátaim közül Imreh István áll közelebb Bölöni Farkas Sándorhoz, mint jómagam. Már csak azért is, mert ő nemcsak székely (még hozzá háromszéki), hanem unitárius is. De nincs szüksége az én méltatásomra: hallhatjuk mindjárt őt magát.

IMREH ISTVÁN

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ÉLETVITELE, MINDENNAPJAI A KÖLTSÉGNAPLÓJA TÜKRÉBEN

Szűk pályán

Igazából nem is olyan könnyű írni róla. Sok biográfusa elemezte már életét és korát. Egyikük, Mikó Imre szerint: "Többet írtak róla, mint amennyit ő írt". És ez így is van.

Talán érdemes mégis életvitelét, hétköznapjait néhány adalékkal ismeretesebbé tenni. Ehhez azonban szükséges előljáróban egy keveset elidőzni a rendiségnek, a kööttségek világának, az értelmiségi, értéktelentő tevékenységet tilalmazó szerkezeti elemeinél; azoknál az útelzáró sorompóknál, amelyeket a Habsburg-monarchia állított a feltörni, hajlamaik, vágyaik úzöttjeiként dolgozni akaró székely fiatalok útjába.

Bécs mindenekelőtt a határőrezredek területén élő katonai szolgálatra rendelt családok (gyalog, lófő és armalista székelyek) fiainak felsőbb tanintézetekbe áramlását akadályozta. 1815-ben írja Farkas Sándor: "...csak azért, hogy nekem itt kelle születnem, ne legyen már szabad egyébire születettnek nézmem magam!" Majd Kazinczy Ferencnek háborog: "Engem a sors katonafiúvá szült... Miért éppen engem milliók közül? Mélyen érzem, mit teszen nem szabadnak lennem..." Minden lehetőség, főleg az íróvá, irodalmárrá válás el van zárva előlem, mondja: "mert unitárius, mert székely conscriptus s pénztelen vagyok".

Ismeretes, hogy Gábor Áron is kénytelen 1831-ben a csíksomlyói iskolának búcsút mondani, miután "numerus alá vétetett", s a második székely gyalogezredhez beosztatott. A berecki városi tanács jegyzőkönyvében olvasható is ez a pár szó: "a mü gyermekeinket az hadi szolgálat 18 esztendő korokon túl tanulni nem igen engedti". Kőrösi Csoma Sándort a nagyenyedi kollégiumban emiatt is gondok gyötrik.

A mentességet Farkas Sándornak sikerül végre megszereznie. Nem azért, mert a madéfalvi veszedelem után lovas szolgálatra kötelezett Farkas család igazolja "birtokos nemességét". Miklósvárszék ugyan bizonyítja, hogy a családnak Bölönben nemesi udvarházukon kívül négy, telkes, adózó zsellére volt, emberemlékezet óta és van még 1829-ben is. Ez adómentességhez esetleg elegendő, de nem hoz szabadulást a General Commando uralma alól. A székelyföldi tanulmányútján Bölönbe érkező

Kováry László csak Farkas Sándorról ír. Egyebek között azt, hogy: "A ház, ahol őt ringatták, nem oly fényes, mint hírve; s családja székely szűk kiváltságokkal él." Családi, nemesi birtokról, címereslevélről, földesuraságról semmit sem tud. Feltételezhető, hogy (talán csak formálisan) Sándor lemond a bölöni birtokocskáról, "székely örökségéről" testvére javára, hogy más pályán élhessen, munkálkodhasson. Az bizonyos, hogy a harmincas években árenda címén van egy kis jövedelmi forrása. Amikor viszont nagy útjára készül, szűkszavú említés történik arról, hogy annak egyik előkészítő mozzanataként pénzzé teszi otthoni, bölöni örökségét.

Fontolóra kell vennünk azt is, hogy önmagáról ifjúkorában sokszor megírja, hogy "pénzeten", hogy "szegény", hogy "szegénylegény". Mások pedig szintén hangsúlyozzák miszerint "szűkösen élő", s még azt is: fájlalják, hogy "nyomorog". 1816-ban tehetséges "szegény" ifjúként ajánlották Wesselényi Miklós figyelmébe. Döbrentei Gábor pedig 1820-ban 30 forintot kínált neki szálláspénz pótlékként, kérve, hogy ne fogadja el gróf Gyulainétól az ingyen szállást.

A születési előjogokra épülő feudális rendi struktúrának az amúgyis sok hátrányos helyzetet kitermelő funkcionálása folyamán a kisebbségben lévő unitárius sokszor hátraszorított, megrövidített, a pénzével és vérével adózó, a birodalmi haderőt növelni rendelt székely, a vagyontalan ember sorsa ekkor már mind súlyosabb gondokat érelt.

A szabad székely értelmiségi csoportról kellett ezt a pár sajátosságot előrebocsátanunk, és Farkas Sándort ennek a rétegnek a tagjaként bemutatnunk.

A költségnapló. A bevételek

A következőkben Bölöni Farkas Sándornak a kézirat hagyatékában szerencsés módon megmaradt (háztartási) költségnaplóját elemeznők. Ezesetben is egy tágabb, szélesebb körű társadalmi csoportról, a Habsburg-birodalom (alsó szintű hivatalnoki státusában élő) tisztségviselőiről faggatnók Bölöni Farkast. Számolva természetesen azzal, hogy a kérdezett nem tipikus egyed, nem egy homogén statisztikai tömeg reprezentánsa. Sajátossá, "kiugró értékke" teszi egyéni életvitele, igény szintje és mindezekelött: értékrendje.

Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy imádottját, Polcz Jozefát elvesztése után is nagyon szereti és soha sem nősül meg, nem alapít családot. A "családi budget", a "háztartási költségvetés" tehát egy személy életvitele nék tükrözője, egy férfiemberre redukálódik.

A szűk pályára szorított hivatalnok, aki jogvégzett, költő, nyelveket tudó (Schiller Don Carlosát, Goethe Wertherjét és Madame de Stael Corinne című művét fordította magyarra) csigalassúsággal halad előre a beamteri hierarchia lépcsőfokain.

1833-ban guberniumi fogalmazóként minden hónap első napján 33 frt és 20 kr fizetést vehet kézhez. A "salariuma" tehát évi 400 frt (1825-ben az ötödik fizetési osztályba sorolt írnokeként 250 forintot, 1830-ban a negyedikbe lépve 300 frt.-ot ultak ki számára). Feljegyzései szerint a 400 forintról 1839-től kezdődőleg 600-ra emelkedett a javadalmazása.

Köváry László tudósítása nyomán kiszámíthatjuk, hogy egy guberniumi alkalmazott átlagfizetése 615 frt 41 kr volt. Ez azt is jelenti, hogy 1817 és 1839 között még az igen rosszul fizetett főkormányiszéki hivatalnokok átlagbérénel is kisebb volt a járandósága. (A kincstárnál a fogalmazók 800 frt-ot is kaptak.)

A nagyszabeni kincstári segédhivatali alkalmazottak bérvizonyairól rendkívül értékes tanúbizonyság hagyományozódott mireánk. A tisztségviselők elégedetlenek, nagyon nehezen élnek és fizetésemelést kérnek. Ez 1834-ben történik. A petícióhoz csatolják egy öttagú család hipotetikus háztartási szükségleteinek modelljét. Eszerint a létminimum 569 frt 31 kr, mondhatnók 600 frt.

Bölöni Farkas Sándor évi pénzjövedelmének van egy másik állandó komponense is: az árenda. Ez sem rendhagyó jelenség, hiszen a beamterré szegődött birtokos, nemes fiak mögött gyakran állott otthoni mezőgazdasági háttér, amely jövedelempótló, biztosító szerepkörében szinte nélkülözhetetlen volt. Hazulról évente kétszer érkezett 40-40 forint - feltehetőleg a megmaradott bölöni Farkas-juss vagy ház bérleti díjaként.

Az 1834-35-ös időszak jövedelmének végösszegét jelentős mértékben megnöveszti a kiadótól, Tilsch Jánostól a manuscriptumért, az "Utazás"-ért kapott szerzői díj. (Ennek summája nagyobb is lehetne, de ő maga szabja feltételként Tilschnek az olcsó könyvtárat, a harmadik kiadást pedig nem is vállalja.)

Jellemző módon alig gyümölcsözteti mellékkereseti forrásként jogi szaktudását, közügyekben, igazgatási, törvénykezési kérdésekben való jártasságát. A mégis csak feljegyzett összegek bizottságban való részvételek, jogügyletek, szakvéleményezések, fogalmazványok ellenértékei, díjai.

Összegezve a következő kimutatást, táblázatot készíthetjük a "nemes fogalmazó úr" jövedelemforrásairól és jövedelméről 1833 és 1841 között.

	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
*Conventiós pénz. Ezüst forint - krajcár									
Salarium	400-	400-	400-	400-	400-	416-20	600-	600-	600-
Árenda	80-	80-	80-	80-	160-	-	80-	60-	80-
Honorárium		260-	300-	-	-	-	-	-	-
Mellékmunka	-	-	-	-	40-	125-20	-	104-	800-50
Egyéb	20-	18-	-	-	-	-	12-	-	8-
Összesen	500-	758-	780-	480-	600-	541-40	692-	764-	1488-50

* Conventions Münze, 100 CM=250 Wiener Wahrung. 1 CM=60 krajcár

Ez a bevételi kimutatás már biztonságosabb létalapra utal. Jövedelme a "büszke szegénység"-et, az ő társadalmi körében, nem sokkal haladja meg, de megóvja az "inségtől". Bölöni Farkas 1835-36 évbéli naplójegyzeteiben beszél arról, hogy az önkény nem foszthatja meg lelke erejétől, s szegénysége büszkeségétől, majd így folytatja: "izzadva kerestem eddig is kenyeremet, ismerem a sanyarúság s szükség szigorú sorsát is..." A múltidőt használja és már-már hősi régmúltként említi, hogy 1817 táján "középszerű vagyon birtokában" volt, majd ír arról, hogy azt is hivatalának áldozta fel.

Bölöni Farkas Sándor kiadásai

A megszokott és módszertanilag helyes eljárás az volna, hogy szembeítsük a bevételi és kiadási rovatok végösszegeit, és mindenekelőtt azt állapítsuk meg, hogy milyen mértékű a túlköltekezés vagy a tartalékolható megtakarítás. Ezt egyelőre nem tehetjük meg a szokott módon, mert a bevételeket Bölöni Farkas Sándor úgynevezett "conventiós pénz"-ben (vagy hasonló értékű ezüst pénzben) jegyezte fel, míg a kiadásokat a gyakorlatban használatos "váltó cédula" árfolyamán.

A váltó cédulák, forintok, krajcárok átszámítási kulcsa azonban ingadozó volt. Mégis, az 1816. évi devalváció után 100 "Conventions Münze" ellenértékeként általában 250 váltópénzt (Wiener Wahrung) számítottak fel. A nagyszombati Thesaurarius segédhivatali személyzete számításaiiban is 250 váltó forintot érőnek tekintették a 100 conventiós forintot.

Fenntartva a pontosítás - még további vizsgálódásokat követelő - lehetőségét, az alábbiakban mi is a 100 CM - 250 v.frt kalkulációs bázisról indulunk el. Eszerint a conventiós értékrendben számolt bevételeket is váltóba fejezve ki, már megkísérelhetjük a mérlegkészítést, Bölöni Farkas Sándor majdnem egy évtizedes bevételeinek és kiadásainak párhuzamba állítását.

	BEVÉTEL		KIADÁS	
	forint	krajcár	forint	krajcár
1833	1250	-	1381	41
1834	1895	-	2093	36
1835	1950	-	1957	39
1836	1200	-	1517	31
1837	1500	-	1299	-
1838	1353	50	1434	19
1839	1730	-	1728	49
1840	1910	-	1631	23
1841	3721	25	3300	34
Összesen	16510	15	16344	32

A bevétel és a kiadás évenkénti végösszegeiben mutatkoznak kisebb-nagyobb eltérések. Egészében, az évtizednyi időtartamban ezek kiegyenlítődnek.

Az évi költség, a kiadások summája nem emelkedik fokozódó nagyságrendű mértékben. Az viszont jellemző, hogy az 1841-es utolsó évbéli 3300 forint több mint kétszerese az 1833-as esztendeinek. Ez utóbbit, az első jegyzékbéli esztendőt fogjuk a következőkben elemeire bontva analizálni.

Kezdjük az ételmezés, az étkezés problémájával. Bölöni Farkas magányosan él. Háztartást nem vezet, szakácsnőt nem tart, a "konyhára" nem költ. Kosztra azonban havonta rendszeresen fizet egy meghatározott összeget. Ez általában 50 forint. De előfordul 35 vagy (1841-ben) 75 is. Utazásai miatt a "kosztolás" díja néha csökken (15-30 forint). A vacsora gyakran együtt fizetendő az ebédpénzzel, az 50 forintos szokványos összeggel. 1833 júliusától kezdődőleg a reggeli ára, 5 forint, külön is szerepel a költséglistában.

Ételre - itatra külön nem költ. Inyencséget, valami finomabb ételkülönlegességet soha sem vásárol. Az 1833-as esztendőben azonban egy ízben meginnog és 30 krajcárt érő "nádmézet" vesz. 1839-től pedig már gyakran szerepel a kiadások között 3 font kávé és 3 font nádméz, 10 forintnyi értékű. A nagy "kicsapongások" éve 1835; ekkor először 30 krajcárt, majd 2 forintot költ: "spiritus"-ra. Végül még feleannyiért almát hozat magának. Összesen 481 forintba kerül a létfenntartásnak ez a főtétele. Az összes költségnek 1833-ban egyharmadát teszi ki, pontosabban 34,53 százalékot.

Lakása, "szállása" béreként 1841-ben két félesztendőre ad 100 forintot. (1837-ben házadót is fizet. Halála előtt a piacsori Gyulai házban lakik.)

1833-ban - hogy továbbra is az elemzett esztendőnél maradjunk - a fűtésre is sokat költ: kemencét igazított, többször súroltat, meszeltet, takarított és költözik (15 forint 30 krajcár).

A fűtés gondja sem lebecsülendő. Bölöni Farkas 2 öl és 2 szekér fát fuvaroztat magának. Egy öl fa, behozatallal és vágatással 12 forintba, egy szekér fa 3-3,30-ba kerül. "Recapitulatio"-jában ő maga évi 40 forinttal, bő 3 öl fa árával kalkulál.

Ruházkodásra is sok pénzt kellett szánnia. Bölöni Farkas Sándornak ekkor már jó híre-neve volt. Kora ifjúságától kezdve igen-igen előkelő, főrangú családokhoz volt bejáratos, és jóllehet előjogai, gőgje, konzervatívizmusa miatt nem rajongott az arisztokráciáért, barátai közé számíthatta a legjobbak közül Wesselényi Miklóst, Kendeffy Ádámot, Béli Ferencet, Bánffy Józsefet, Gyulai Lajost, nem is szólva a közép-, kismemesi értelmiségi vezetőrétegbeliekkel való jó kapcsolatairól. Maga a fogalmazói, főkor-mányszéki hivatali tisztségviselés is megkívánt bizonyos magasabb szintű öltözködési igényességet. Részt kellett vennie közéleti, társasági összejöveteleken, fogadásokon, vidéki szórakozásokon, bálokon. 1833-ban pedig a nagy utazás által is megviselt ruhatára javíztatására, pótlására eléggé sokat kellett áldoznia.

Mindenekelőtt egy pár új csizmát csináltatott (10 forint), majd három párat fejeltetett, egyet fejeltetett és talpaltatott, egyet csak talpaltatott s a másikat "igazítottatta". Valójában tehát lábbeli készlete egy vadonatúj és hat pár javított csizmával gyarapodott.

Ruhatára felújításában szintén szerephez jutott a javíttatás. A felső kabátok - a fekete kaput és hosszú kaput - "reparálására", a "köntös" igazíttatására 25 frt-ot fizet ki.

Csináltat magának egy új Zrínyi-dolmányt (79 frt) és két nadrágot (egy feketét és egy szürkét, 54 frt 12 kr). Vesz kalapot (5 frt), nyakravalót (2 frt), három pár kesztyűt (6 frt 15 kr), "strimflit" (2 frt) és egy forintot ad az esernyő ("parapluj") javítónak. A következő esztendőben divatosabb megjelenése érdekében egy "nanquin" nadrágot (11 frt) és egy fekete magyar-dolmányt (90 frt) szabad magának.

Szolgát is tart évi 120, és mosónőt évi 60 frt bérért. Emellett időnként szolgálót, takarítóasszonyt is dolgoztat.

Haját is rendszeresen vágatja, borotvái angol árúk, fogport is vásárol és így tovább.

Lakása, környezete rendje, tisztasága, agglegényi életformája ellenére vagy éppen amiatt foglalkoztatja, de láthatólag arra törekszik, hogy háztartásának "üzemi gondjai" ne vonják el közhasznú munkáitól, és a pártfogolt, irányított társaságokat, egyleteket jól szervezze, simán, zökkenő nélkül működő gépezetté tegye.

Az őt kiszolgáló emberekkel szembeni bőkezősége is rendszeres. Az alkalmazottaknak (darabontok, szolgák, asztalnokok), akikkel intézmények, szolgáltató vállalkozások révén kapcsolatba jut, pontosan kijár a juttatás. Szívesen ad ajándékot is, Újévkor három forintot osztogat szét; s gyakran kapnak ajándékot, a sokadalmakon pedig vásárfiát a gyerekek, a fiatalok, juttatást az őt köszöntő deákok. S feltételezhetően az ifjabb rokonok is. A magyar nemesek egy részét, a "liberális-despoták, fényes-szegények s szabad betyárok" csoportját azért is veti meg, mert ez az emberfajta "szégyelli a takarékoság elveit is; nagylelkűsködni akar, de nem szeret fizetni."

1833-ban 38 éves. A "dicasteriális bálba" elmegy. Öt forintjába kerül, de később naplójában meg sem említi az ilyenszerű szórakozási alkalmakat. Jár vidékre. Meghívásokra. A bonchidai, bálai, feleki útján egy forintot költ. A postát 12 forinttal gazdagítja gyakori levélváltása. Könyvet 1833-ban csak 50 forintra vásárol. Sok pénzt emésztenek fel az "apróságok". A könyvszámlával ez évben vetekedik a mindig hasonló módon feljegyzett, talán az eladó kereskedő miatt így együtt szereplő: "gyertya, suviehs, dohány" elnevezésű kiadási tétel.

A dohány külön is szerepel. Az aszketizmusra hajlónak tartott Bölöni Farkas (talán a guberniumi hivatalozobákban "bodor füstöket eregetve" henyélők példájának hatására) sajnos sokat pipázott. Pipára, pipaszárra, csutorára, dohányra 16 forint körül költött, 1841-ben pedig egy összegben fizetett ki 45 forintot dohányért. S tette ezt akkor már beteg tüdejével bajoskodva, amikor a költségjegyzések között mind gyakrabban kezd szerepelni ez a tétel: orvosság; és 1836-1840 között 34 forintra rúg a "patica conto". (Hadd tegyük, soroljuk azonban ezt a kivételek nagyon szűkre szabott rovatába, együtt a sorsjegyéért adott 2 forinttal.) A sorsjátékokban később is részt vesz.

Az aszkézis által áthatott módszeres életvitel, a munkás és igénytelen élet megbecsülése, "a protestáns felekezetek" által teremtett adekvát polgári etika, Max Weber ismeretes fejtegetéseinek tézisei, még e "szenveldélyei" ellenére is nyomon követhetők és felismerhetők lehetnének Bölöni Farkas Sándor (kiadási naplója alapján is megrajzolható) puritán erkölcsi normarendjében. Farkas Sándor nem sokra becsüli a "kalmárlelkű embert", de tiszteli a kereskedőt. Annál inkább azt, aki szorgalmas, takarékos, rendszerető, előrelátó, tehát a biedermeier, a polgári erkölcsiséget alapozó embert, azt, akiről már Friedrich List megírta, hogy takarékosságával együttjár az erkölcsösség, s az a bő forrása az erőnek. Valahol itt rejlik az a szemlélet-forrás, amelyből a kölcsönös segítség a takarékosságra ösztönző, a hitelnyújtó Gondoskodó Társaság gondolata már 1825-ben felbuzog.

Még vissza kell térnünk ezekre a kérdésekre, de hadd egészítsük ki előbb az 1833-as esztendő kiadási rovatát a közcélra adott, közjót szolgáló adományok összegével. Az Unitárius "kolégyomi olvasó társaság"-nak: 1 frt 24, "Casino" részvény: 50 frt, Redout bérlet: 3 frt, "Fegyver Iskola" (vívóda): 35 frt, "Ének Iskola": 3 frt, és végül a Gondoskodó Társaságba befizetett, takarékosságot szolgáló 90 frt. Összesítve: 175-180 frt. (Csak a tájékozódás megkönnyítésért közöljük, hogy ez 18 öl fának, vagy 18 pár csizmának, vagy 2 szép új magyar dolmánynak az ára.)

Ezalkalommal még csak a következő, az 1834-es esztendő kiadási tételeinek összességéből emelnők ki a közcélra folyósított, a "köz javára" adományozott összegeket. Ebben az időszakban az igénytelen, a pazarlót megvető, a takarékos, a javak felhalmozását polgári módra becsülő Bölöni Farkas Sándor több mint 500 v. frt áldoz művelődési, haladást serkentő, a fejlődésen munkáló egyesületek, társulások támogatására. Évi jövedelmének mintegy negyedét. Tudjuk a következő évben a Magyar Tudományos Akadémia kitüntető elismeréseként neki juttatott díjából, 200 aranyból szintén fundációt, alapítványt létesít.

Végrendeletében pedig mindent, amit szerzett, gyűjtött, vásárolt (nagyon aprócska ajándékoktól eltekintve) szeretett iskolájára, az Unitárius Kollégiumra hagyományozta. Könyvtárának 961 kötete, a Gondoskodó Társaságnál sokasodó takarékbetéte, halála után elárverezett ingóságai ellenértéke, 1001 frt és 11 krajcárnyi összeg mind-mind a művelődés e jeles intézményének jutott. Így vált a "büszke szegény" adó, adományozó gazdaggá.

Bölöni Farkas őszintén megvallja, hogy ha "...néha a gazdagság gondolatja is beszötte magát álmodozásimba, az is mindig elváihatlan következményű gondolat volt, hogy szép alapítványokat tehetnék nagy gazdagsággal". Amikor 1835. október 5-én arról ír Naplójában, hogy milyen feledhetetlen érzéseket keltett benne az a hír, hogy a 200 aranyból létesített akadémiai alapítványát elfogadták, feljegyzését ezekkel a szavakkal zárja: "Be boldog ki adhat, ajándékozhat! Mennyi tiszta örömet szerezhet magának a gazdag!"

VALLÁSOS NEVELÉS A CSALÁDBAN

Nekünk szülőknek legdrágább kincsünk: a gyermek. Az édesanya boldog fájdalma és önfeláldozó szeretete, az édesapa homlokráncoló gondja, kenyeret szerző verítéke, sok megpróbáltatással teljes esztendő végighurcolása csak azért van, hogy nőjön, testben és lélekben gyarapodjon s utána boldogabb életet éljen az a gyerek, mint amilyen a miénk volt. S mégis, hányszor előfordul, hogy gyermekünk boldogalanná, szerencsétlenné leszen, ha felnőtt. Föltornyosulnak az élet nehézségei, megkísértik a világ délibáb színei, megkönyékezik a társadalom hiénái, irigyei, és ellenségei támadnak, s végül is az ifjú meginog, elveszti kedvét a becsületes harctól, letér az egyenes útról, csal, lop, rabol, néha gyilkol, s ahelyett, hogy díszére, becsületére válnék szüleinek, szégyene lesz még a városnak vagy falunak is, amelyben született. Ilyenkor vádoljuk a világot, a sorsot, Istent, - csak éppen magunkat feledjük el hibáztatni, pedig legtöbbször mi vagyunk gyermekeink romlásának az okai. Mert igaz, hogy gondot, fájdalmat, pénzt, anyagi áldozatot nem sajnáltunk tőle, amíg felnőtt - de elfelejtettünk adni neki a saját lelkünk erejéből, elfelejtettük rávezetni őt arra a szent titokra, amelynek ismerése megvédte volna őt az élet kísértéseivel szemben. Hiszen pénz, gond, fájdalom, minden elmarad az élet útjára lépő ifjú mellől, a legszeretőbb anya sem kísérheti el gyermekét azon az úton, mely az életben reá vár, egyedül az lehet segítségére, ha lelkét úgy készítettük elő, hogy az megállja helyét és megtalálja útját egy hosszú életen át. Ne feledjük el, csak a lélek kincsei azok, amelyeket el nem rabolhat gyermekunktől az élet.

Ezért tartom hát minden másnál fontosabbnak azt, hogy gyermekeink lelkével foglalkozzunk.

Kétségtelen, hogy ezt a feladatot végzi az iskola és a templom, a tanító és a pap, de elvégezni csak akkor tudja, ha a szülőket, mint munkatársakat maga mellett látja. Ebből az következik tehát, hogy a szülők segítsenek az iskolának és a templomnak a gyermek lelki nevelésénél. Fel nem mérhető az a hatás, amelyet a szülők példája és útmutatása a gyermeki lélekre gyakorol. Ha látja a gyermek, hogy a vallás, az imádkozás, a templom nem csálás és nem is csak játék, hanem valami igen fontos és nagyon szent dolog, mert azt a szülők is gyakorolják, - akkor az ő lelke is teljes készséggel felnyílik, hogy azoknak titkait megértse és áldásait élvezze.

A vallásos élet születése, fenntartása és fejlesztése legelsősorban a családban kell hogy történjen, s nem a család kell hogy segítőkész legyen a templom és az iskola számára, hanem ellenkezőleg: a templom és az iskola csupán segítőtje, de nem pótlása lehet a család vallásos nevelésének. Ezért hát az otthon, a családban történő vallásos nevelés

nagyon fontos és elengedhetetlen feltétele annak, hogy gyermekeink gazdag és öntudatosan hívő lélekkel haladhassanak saját boldogságuknak az elérése felé.

Mit értünk már most vallásos nevelés alatt? Nem csak a Biblia olvastatását, imák, egyházi énekek megtanítását vagy hitoktatást. Még nem is csak erkölcsi intelmeket, jóra buzdító meséket és tanításokat. Hanem a gyerek lelkének és az abban rejlő tehetségeknek olyan irányba való vezetését és kiművelését, hogy az mindig a nemesebb, magasztosabb, tisztább életesemények után vágyjon s hogy ismerje fel mindazoknak forrása és célja gyanánt a legmagasabb és legszentebb eszményt, az Istent, aki édesatyja és aki azért teremtette az ő gyermekeit, hogy ezeket az eszméket önmagukban megtestesítsék. A vallásos nevelés tehát nem azt jelenti, hogy mi tudást vagy ismeretet, vagy bármi mást beleerőszakoljunk a gyermek lelkébe, hanem azt, hogy a gyermek lelkében már meglévő tehetségeket úgy irányítsuk, hogy azok a helyes irányban és helyes mértékben fejlődjenek ki. Ahhoz hogy ezt megtehessük, szükséges ismernünk a gyermek lelkét és azokat az eszközöket, amelyek segítségével a gyermeki lélek tehetségei irányíthatók és kifejlészthetők.

A családban folyó vallásos nevelés eszközeit nagy vonásokban az alábbiakban gondoljuk feltálni:

a) *A szülők példája.* Már szóltunk arról, hogy mennyire fontos a szülők példaadása ahhoz, hogy a gyerek komolyan vegye, szeresse és vágyakozza a vallással való foglalkozást. Hogy azonban példát tudjunk adni gyermekeinknek, először nekünk magunknak kell igyekeznünk vallásos életet élni. A vallásos élet azonban nemcsak a templombajárást és az imádkozást jelenti, hanem még ezeknél is többet. Többet jelent még az erkölcsös, becsületes életmódnál is. Ugyanazt jelenti, amire gyermekeinket nevelni akarjuk: igaz vágyakozást, nemesebb, tisztább, tökéletesebb eszmék után, Isten jóságának és mindenhatóságának, valamint az imádkozás gyógyító hatásának felismerését, s mindezeknek a mindennapi életben való gyakorlását is. Csak az nevelhet gyermeket, aki közben maga is nevelődik, s csak az tehet nemesebbé, tisztábbá egy lelket, aki közben maga is nemesedik és tisztul.

b) *A szülők tanácsadása.* Ez tulajdonképpen az előbbi eszköz kibővítése, a szülői példának a gyakorlatban való megvalósítása. Ne sajnáljuk néha szíves, de komoly szóval meg is magyarázni azt, amit teszünk, s föl hívni a figyelmet azoknak a fontosságára. Itt két tévedéstől szeretnénk megóvni a szülőket. Egyik az a hiedelem, hogy "a gyermek úgysem érti meg!" De bizony megérti a gyermek. Ha utána esetleg egy-egy ostobának látszó kérdést vet is fel, azért nem szabad elcsüggedni, mert a magyarázat magja megmarad a lélekben s lassanként bimbóvá, majd virággá válik. A szülők egy-egy alkalmas időben adott tanácsa sokszor egy egész életen át útmutatója és vezetője lesz a léleknek. A másik tévedés, ennek éppen az ellenkezője, az a hiedelem, hogy hát a gyermek "úgyis tudja". Lehet, hogy hallotta már, lehet, hogy sejti is esetleg azt, amit meg akarnak magyarázni számára, de tudatossá, lehet, csak éppen ezzel a magyarázattal lesz.

Hiszen mi, felnőttek is vagyunk úgy, hogy sokszor csak a pap beszéde, vagy egy cikk elolvasása után ébredünk rá egy-egy régóta sejtett igazságnak a lényegére. Ne sajnáljuk hát a tanácsainkat, de viszont ne is vigyük túlságba azokat. Legyenek a tanácsaink alkalomszerűek, ne akkor mondjuk el azokat, amikor eszünkbe jut, hanem akkor, amikor a gyermek lelki élete kapcsán azok időszerűvé válnak.

c) *Szellemi vezetés.* Gondoskodnunk kell arról, hogy a gyermek lelke útra találjon a vallásos élet mezeje felé. Elébe kell adnunk olyan értelmi és érzelmi feladatokat, amelyeknek az elvégzése egyúttal lépcsőül is szolgál arra az útra. Értelmileg taníthatjuk őket imákra, versekre, történetekre, vagy ha azokat a lelkész feladta leckéül, akkor beszélgessük el, mondjuk el együtt a gyerekekkel. Érzelmileg pedig a szeretet érzésének felébresztésére tétessünk a gyerekekkel jót, aminek az örvend, az irgalmaság, a megbocsátás, a hiba megbánása és jóvátevése kapcsán gyakorlatilag élessük vele meg az ember érzelmi világának fontosabb élményeit. Nem az a jó nevelés, amely az élet "rútságától" meg akarja kímélni a gyereket az által, hogy eltitkolja azt tőle, hanem az a jó nevelés, amikor a szülő védelme és vezetése alatt ismerkedik meg a gyermek az érzelemnek még olyan megnyilvánulásaival is, mint az irigység, hazugság, gyűlölet, és megtanulja azokat megváltoztatni vagy kiirtani.

d) *Bátorítás.* Minden gyermek ifjává fejlődik s lassanként kicsúszik a gyeplő kezünkéből, mellyel eddig biztosan kormányoztuk a lelkét. Eljön az idő, amikor önmaga kell hogy tovább haladjon a megismert úton, az élet zavaros vizei között. Tovább is vezetni az ifjút nemcsak lehetetlen, de nem is lenne okos dolog. Hiszen egész nevelésünknek csak az volt a célja, hogy előkészítsük erre az egyedül megjárandó útra. Ekkor csak egyet tehetünk: bátoríthatjuk, ha úgy látnánk, hogy lankad vagy ingadozik. Olyan az élet, mint egy verseny. Testileg, szellemileg előkészíti a nevelő az ifjút és megtanítja hogy kell küzdeni a győzelemért.

A gyermeki lélekről mindenekelőtt két fontos dolgot szükséges tudnunk. Egyik az, hogy a gyermek lelke nem valami kész, bevégezett alkotás, hanem éppen úgy fejlődésen megy keresztül, mint a teste. A második dolog pedig az, hogy minden gyermek egy-egy egészen külön lelki világ, nincs két lélek, amely teljesen azonos lenne, azért kell nagy gondot fordítanunk arra, hogy gyermekünk lelkét és annak tehetségeit megismerjük. Ez a megállapítás azonban még sem zárja ki azt, hogy bizonyos közös vonásokat megállapítsunk, amelyek csaknem minden lélekben azonosak. Ezeknek a közös vonásoknak az ismerete teszi aztán lehetségessé, hogy korok szerint osztályokat állapítsunk meg, s számukra nevelési elveket írjunk elő.

I. Az első csoportba a **3-6 éveseket** szokták számítani. Ebben a korban a gyermekek lelkét általában három olyan tulajdonság jellemzi, melyek később nem térnek vissza: 1. a képzelet csapongása (ezért szeretik a tündérmeséket), 2. a játékra irányuló vágy és 3. az utánzás ösztöne.

Ebben a korban ügyelnünk kell arra, hogy a tündérmesék iránti érdeklődés lassanként átformálódjék a Jézusról és a jó Istenről szóló

legendák és történetek iránti vonzalommá. Legfőképpen kerüljük a rémítő, ijesztgető, meséket, s ha már sárkányok és vasorrú bábák elő is fordulnak meséinkben, nem szabad azokat megtartani ijesztő rémekként, hanem meg kell mutatni, hogy a jószándékú és tiszta szívű gyermekeken nincs hatalmuk. Egy-egy álomban viszontlátott rémalak sok későbbi kényszerképzetnek válik okozójává,

II. 7-12 évesek. Ebben a korban a lélek kezd megerősödni, s emiatt egyelőre veszít hajlékonyságából, merevebbé lesz. Mindenekelőtt a képzelő erő kap gyepőt, mely azt minduntalan visszarántja szárnyalásában. Amit nem lát a gyerekek, ebben a korban már nem is igen hiszi el. Nekem is volt első elemistám, aki nem hitte el a Jézus születésénél leírt angyaljárást.

Viszont a következtető és okoskodó erő még nem fejlődött ki, úgy, hogy kár nagyon messze mennünk a miérttek fejtegetésében. Az első, második elemi osztály tananyagából sok mese, mely túl messzemenő következtetésekre akar rávezetni, nem éri el a célját. Hogy ezzel a szóval fejezzem ki: a gyerek praktikussá lesz, azt hiszi, amit lát, és azt teszi, ami közvetlenül adódik számára. Ezt bizonyítja az is, hogy ekkor fejlődik ki érzéke a körülötte levő tárgyak iránt. A világ számára babákban, gumiban, ceruzában jelentkezik, melyeket féltékenyen őriz. Ugyancsak ebben a korban válik erőssé a részletekre való emlékezés tehetsége is. Míg minden más korban úgy tanul a gyermek legkönnyebben, ha az új ismereteket a már meglévő ismeretekhez kapcsolhatja, ebben a korban teljesen új, soha nem hallott s egészen meg sem értett dolgokat, neveket, verseket stb. is könnyen megtanul. Ezért lehet ebben a korban sok olyan dolgot megtanítani számára, melyek később azután lépcsőül szolgálhatnak. Verseket, imákat, történelmi tényeket, földrajzi adatokat ekkor véssünk be emlékezetének táblájába, mert később azután ugyanezeket felruházhatjuk tartalommal s továbbfejlődésének alapjává tehetjük.

III. 13-17 évesek. Ez a kor a legfontosabb s egyúttal a legveszedelmesebb is. A serdülőkor, amikor testileg is érne kezd a gyermek s lelkiileg nagy változásoknak, sokszor megrázkódtatásoknak van kitéve. Ezt a kort az ébredés korának is szoktuk nevezni, mert a gyermek mintegy álmából ébredve egyszer csak érezni kezdi, hogy ő maga nem csak hogy létezik, hanem egyúttal fontos és izgató titkokkal is teljes, egyúttal pedig ráébred annak a biztos tudatára is, hogy az embervilág, amellyel eddig töbnyire csak úgy foglalkozott, mint a tárgyak világával, most már ránézve valami egészen más érdekléssel kezd bírni. A saját magában felfedezett titkok és problémák önzővé, vagy legalább is önmaga körül forgó lényé kívánják tenni, míg a felfedezett embervilág hívja és csalogatja, hogy ahhoz társulva próbáljon szélesebb tevékenységű életet élni. Ez a kétféle vonzás feltétlenül katasztrófához vezet, ha csak a szülők szerető vezetésével fel nem találja a családban s azon át az Istenben a megoldást. Itt lehet rávezetni arra a lépcsőre, amely önmaga megismeréséből kiindulva az embervilág s az ezt ismertető és vezérlő szellemvilágon át Isten gondoskodó erejében ér célhoz. Amely megmutatja ezt az örökkévaló nagy szándékot és tervet,

melynek megvalósítására teremtette Isten a világot, az emberiséget s benne magát a tépelődő gyermeki vagy ifjúi lelket. Ennek a kornak tehát legjobb nevelési eszköze a történelem, mely az Ó- és Újszövetségen, valamint a kereszténység és benne az unitarizmuson át feltárja azt a nagy tervet, melynek megvalósítására adatott mindnyájunknak az élet.

Ha gyermekeink lelkét fokról-fokra figyelemmel kísérik és tanulmányozzuk, bizonyára fogunk találni olyan időpontokat is, amikor nem tudjuk az itt elmondottakat teljesen igazaknak elfogadni. Lehet, hogy későbben vagy korábban fejlődik gyermekünk lelke, mint ahogyan fennebb jeleztük. Ez azonban ne csüggeszen el minket, hiszen tudjuk, hogy nincs két egyforma, vagy teljesen egy iramban fejlődő lélek. Ha odaadással foglalkozunk gyermekeink vallásos nevelésével, mindig meg fogjuk találni azt az eszközt, amely a legalkalmasabb gyermekeink lelki nevelésére. Kérjünk tanácsot lelkészeinktől, nevelőinktől, hiszen ők sokat tanultak és sokat tapasztaltak, s bizonyára tudnak helyes útbaigazítást adni. Mindenekfölött pedig soha el ne csüggedjünk, meg ne unjuk s le ne becsüljük a gyermekeink lelkével való foglalkozást, mert ez az egyetlen módja annak, hogy őket egy boldogabb és tökéletesebb életre előkészítsük.

Ha a fent vázolt korokon és eszközök segítségével előkészítettük a gyermeket, akkor ráirányoztuk lelkét a helyes célra, s meg is erősítettük, hogy veszélyben meg ne riadjon, kísértések között ne ingadozzon, s balsors csapásai alatt vigaszt találjon. A többi azután már túl esik a mi erőnk határán, ott már átveszi őt tőlünk a legnagyobb nevelő, az Isten, aki néha "a jót éppúgy próbára teszi a rossz által, mint a gonoszat a jóval", de aki mindenkifelett a mi mennyei édesatyánk, s el nem hagyja az ő gyermekeit, ha benne hisznek s parancsolatait követni akarják.

ZSAKÓ ERZSÉBET

MÁRIA VAGY MÁRTA? A NŐ SZEREPE MA AZ EGYHÁZ ÉS A NEMZET ÉLETÉBEN

Vajon van-e közöttünk, aki nem ismeri Mária és Márta történetét? Lukács evangéliumában találhatjuk meg ezt a meggondolkoztató elbeszélést. Jézus járja az országot, szóba áll minden rendű és rangú emberrel, tanít, hirdeti Isten országának eljövételét, példázatokkal világítja meg mondanivalóját, hogy a legegyszerűbb ember is megértse. S egy faluban egy Márta nevű asszony befogadja házába. Itt is tanít és Mária, Márta nénje, áhítattal hallgatja a Mestert, lábaihoz ülve figyel a tanításra. Márta ezalatt szorgoskodik, igyekszik a kedves vendéget ellátni, néki szolgálni szeretettel és alázattal. Talán ő is odaülne testvére mellé hallgatni a

tanítást, de előbb gondoskodni akar mindenről. Kéri Jézust, küldje testvérét is az ő segítségére. Jézus válasza pedig kissé megróvó: "Márta, Márta, szorgalmatos vagy..., de egy a szükséges dolog s Mária a jobbik részt választotta, mely el nem vétetik tőle."

És évszázadokon át élt a keresztény emberek képzeletében ez a két nőitípus. Ennek a történetnek alapján sokan teszik fel ma is a kérdést: vajon melyik a nagyobb erény? Isten ígéjére figyelve belső lelki életet élni, vagy szorgalmasan dolgozni, szolgálni embertársainkat? Erre a kérdésre próbálok feleletet találni, amikor a nő szerepét akarom megvilágítani mai életünkben.

Engedjék meg, hogy egy kis történeti áttekintéssel kezdjem, hiszen jelenünk múltunkban gyökerezik. Férfi és nő között természetadta különbségek vannak, az élet fenntartásában különböző a szerepük, fizikai, fiziológiai különbségeik meghatározták az évezredek alatt szerepkörüket: a férfit ereje, relatív függetlensége az otthonon kívüli munkára tette alkalmassá, az asszonyt gyermekei gondozása, nevelése az otthonhoz kötötte. Gyengébb fizikai erejét kézügyessége és kitartása ellensúlyozta. Ő a ház körüli munkákat végezte. Mindkét feladatkör nagyon fontos volt és kiegészítette egymást. Voltak korszakok, társadalmak, ahol a nők voltak a vezetők és voltak olyanok, ahol a nőt nem tekintették embernek, csak árucikknek, teljes kiszolgáltatásban élt. Ismét máshol reprezentatív szerepe volt, mintegy dísz a háznak, mint egy csecsebecse vagy élvezeti cikk. Népenként és korszakonként más és más formák alakultak ki, de ha a mi tájainkon maradvá visszapillantunk az elmúlt századokra, láthatjuk, hogy nálunk a nőnek meg volt a maga önálló és meghatározó szerepe a családban, mint hitves és mint anya, szép magyar szóval: feleség. Vérmérséklete, rátermettsége szerint legtöbbször egyenlő társa volt férjének, támasza és erőforrása a családnak, gazdaságot vezetett, dolgozott, küzdött vállatva a férfival a család megélhetéséért, amint társadalmi helyzete szerint tennie kellett. Egyesek beírták nevüket népünk történetébe, mint Kanizsai Dorottya, Lórántffy Zsuzsánna, Károlyi Zsuzsánna, Bornemissza Anna, Dukai Takács Judit, mások a névtelenség homályában éltek és dolgoztak, nemes asszonyok és egyszerű jobbágyasszonyok, iparosok feleségei, akiknek munkája építette a mindennapokat s akik nélkül a férfiak nem tudtak volna országot vezetni, csatába menni, kultúrát teremteni, javakat termelni. S ha voltak is a jólétben céltalanul élők, vagy a nyomorba belefásult, elzüllött nők minden időben, a nagy többség munkája beleépült a történelembe.

A XIX. századi polgárosodás vetette fel világszerte a nőkérdést, akkor indul a női emancipációért folyó küzdelem. Megjelennek a szufrazettek, az egyenlőségnek a választójogban kicsúcsosodó jogokért harcoló nők. A mozgalomnak - mint minden mozgalomnak - megvoltak a szélsőségei: egyik oldalon az egyenlőség külső formáit előtérbe helyezők, akik a cigarettázásban, férfias sportok űzésében, politikai szereplésben látták a célt, és a családi otthont börtönnek tekintették, a másik oldalon pedig a minden változással szembeszegülők. De a nőmozgalmak legjobb-

jai a nők kiművelésével, családi feladataik jobb végzésére akarták őket felkészíteni, a tehetséges nők előtt meg akarták nyitni az érvényesülési lehetőségeket s mindenekfelett keresetképesévé tévésük által függetlenséget akartak nekik biztosítani, megszüntetve évszázados kiszolgáltatottságukat. Értelmes, emberi életet akartak maguknak biztosítani ezáltal a nők. S lassan megindult az a folyamat, amely mára nagyon sok mesterség elnöiesedéséhez vezetett: tanítónők, tanárnők, orvosok és ápolónők, tisztviselők, majd mérnökök, kutatók serege bizonyítja, hogy a nők is tudnak hasznos, értékes munkát kifejtteni a közéletben is.

A nőmozgalom kérdéseiről könyvtárnyi irodalom született, a kérdést egy rövid előadásban lehetetlen kimeríteni. Így a továbbiakban az unitárius nőmozgalom kialakulására korlátozom mondanivalómat. Ha ennek eredetét keressük, gyökereit a Dávid Ferenc Egyletben találjuk meg.¹ Az egylet 1885-ben jóváhagyott első alapszabálya már kimondja, hogy az egylet tagjai nők is lehetnek s az egyik alelnököt a nőtagok közül kell választani, majd 1899-től a választmány tagjainak felét a nők közül választják. A felolvasó üléseken gyakran szerepelnek női előadók is. A nőknek az egyháztársadalmi munkába való bevonásában oroszlánrésze van a Dávid Ferenc Egylet akkori titkáranak, későbbi püspökünknek, dr. Boros Györgynek, aki cikkekkel, biztatásokkal bábkodott a nőmozgalmunk mellett. Az egylet lapjaként indult Unitárius Közlönyben 1897-ben beindul a Nők Világa című rovat, mely később 7 éven keresztül önálló mellékletként jelent meg. Ebben a háztartás, a gyermeknevelés, divat mellett társadalmi kérdésekről közölnek tudósításokat.

Nőmozgalmunk történetét több korszakra oszthatjuk, az első 1885-től 1910-ig az elméleti viták, az útkeresés kora. Ekkor nyílik alkalmuk megismerkedni az angol és amerikai nők polgáriasabb életével, fiatal lányok ösztöndíjjal tanulnak az angliai Channing-House intézetben, ismerkedve az ottani iskolarendszerrel. Ennek a korszaknak vezéregyéniségei Perczelné Kozma Flóra, az unitarizmus apostola, Fanghné Gyujtó Izabella író és Raffaj Irma, Raffaj Domokos lelkész leánya, aki a falusi közösségek kérdéseit veti fel s előfutára a háziipar szervezésére és támogatására induló mozgalomnak. Ebben az időben körvonalazódik egyre tisztábban a cél: a nőknek a családi és a közéleti feladatokra való felkészítése. A nőkérdés talán legteljesebb megfogalmazását dr. Lengyel Dánielné előadásában találjuk meg,² aki 1894-ben kifejti, hogy a nő a család lelke, mint háziasszony és nevelő. Emellett részt kell vennie a közművelődési életben, hogy ismereteit fejlessze, valamint a jótékonyági tevékenységben is. Itt alapvetően kell elfogadni, hogy az árvákat és özvegyeket segíteni kell, a munkaképeseknek pedig munkát kell szerezni. Lányok és bizonyos esetekben gyermektelen asszonyok vállaljanak munkát, ennek érdekében a lányokat keresetképesévé kell tenni, a gyakorlati életben szükséges jogi és pénzügyi ismereteket is biztosítani kell számukra.

Az unitárius női eszményt Perczelné Kozma Flóra után így fogalmazhatjuk meg: "A mai kor követelménye nem a vakon hívó, tudománnyal, haladással nem törődő, alantas munkát végző nő, de nem is a nagyon

emancipált férfias nő, aki eldobja a vallásosságot és a háziasságot, hogy csakis a tudománynak éljen, hanem "ma már szigorúan megkívántatik a nőtől, hogy úgy szellemi téren, mint a házias női teendők között egyformán állja meg a helyét, hogy szükség esetén itt is, ott is egyformán érvényesülhessen."³ Perczelné a vitában kifejti, hogy a nők egyelőre a jogokban akarnak egyenlőséget, de szükséges volna az egyenlőség a kötelességekben is. A mai nők között két kategóriát találunk: az egyiknek ideje és pénze le van kötve a családban és annak gazdaságában, a másik kategória rendelkezik szabadidővel és pénzalapokkal. Az utóbbira várnak a szociális feladatok. Idézi Geöcze Sarolta író egy előadásából a ma is megszívlelendő tanácsot: "Feleslegeink adása kötelesség, nem kegy, alamizna. Ne leereszkedő jóakarattal, ne büszkén, kevélyen adjunk, mert ez a szegényeknek fáj, hanem keresztényi szeretettel és tapintattal. Egy Atya gyermekei vagyunk, minden jóra való, dolgozó ember megérdemli, hogy megalázás nélkül jusson meleg szobához, ételhez, ruhához."⁴

Mozgalmunk második korszaka 1910 és 1932 közt a szervezet kiépítésének a kora. Habár egyes helyeken alakultak elszigetelt Nőegyletek (mint elsőként 1896-ban Medeséren), az Unitárius Nők Szövetsége 1910-ben alakul meg, mint a Dávid Ferenc Egylet szerves része s egyenesen mint egy nemzetközi nőszervezet tagja. Ebben az évben ünnepelte egyházunk Dávid Ferenc születésének 400. évfordulóját, amikor is számos angol és amerikai hittestvérünk keresett fel. Ekkor két angliai és egy amerikai nőszövetséggel közösen alapították meg azt a szervezetet, amely Szabad-
elví Vallásos Nők Nemzetközi Szervezete (IALRW) néven ma is működik. A szépen induló szervezkedést derékbe törte a világháború és az azt követő összeomlás. Csak 1922-ben kezd magához térni nőszövetségünk dr. Boros Györgyné vezetésével, s kezdi kiépíteni vidéki szervezeteit. Ebben az időszakban indul be a régen tervezett Leányotthon is a Kolozsváron tanuló vidéki lányok bentlakásaként. Ez a korszak az, amelyben egymásra találunk az ökuménia szellemében a közös célért dolgozó magyar nőszövetségek, megalakítva a Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkárságát, melynek munkájában az Unitárius Nők Országos Szövetsége komoly részt vállalt. Összehangolt gyűjtési akciók, gyermeknyaraltatások, rendezvények szerepelnek tevékenységükben.

A harmadik korszak 1933-1948 közt Nőszövetségünk virágkorának tekinthető.

A Nőszövetség ekkor önállósodik, kiválik a Dávid Ferenc Egyletből s mint jótékonyági egylet szerepel, mint ilyen, anyagi támogatást kap az akkori hivatalos szervektől is. Ez a korszak a nagy gazdasági válság kora, az elszegényedés, a munkanélküliség növekedése előtérbe helyezi a karitatív, szociális munkát.

Ennek a kornak vezéralakja dr. Mikó Lőrincné Zsákó Aranka⁵, az ő szervezőképessége és ügybuzgósága tette lehetővé sok egyéni kezdeményezés megvalósítását, mint: gazdasági és szövőtanfolyamok szervezése, népművészeti kiállítások rendezése, a torockói varrottások népszerűsítése, minták begyűjtése, lerajzolása, csecsemőgondozói hálózat kiépítése,

gyermek nyaraltatása, s mint mindennek koronája: az Irisz-telepi Unitárius Otthon megteremtése, ahol árvaház, napköziotthon és aggmenház működött. Ekkor alakult meg első leányközépiskolánk, az ipariskola, mely kenyérkereső mesterségekre készítette fel lányainkat.

Mikó Lőrincnét munkájában lelkes tagok serege segítette, a teljeség igénye nélkül említek meg közülük néhányat: Borbély Istvánné, Csató Pálné, Csifó Salamonné, Gál Gyuláné, Hintz Györgyné, Gyarmati Piroska, Kauntz Józsefné, Major Sándorné, Péterffy Gyuláné, Taar Gézáné, Ürmösi Józsefné, Ürmösi Károlyné s még nagyon sokan mások.

Aztán 1948-ban minden megáll, a nőkérdés, a szociális munka hangzatos ígéreték mellett állami kezelésbe kerül, s mint mindnyájan tudjuk, elsorvad. A nők az egyházi életben továbbra is részt vesznek ugyan, mint a keblitanácsok tagjai, az ő feladatuk a templomok, gyülekezeti termek karbantartása, díszítése, esetleg szeretetvendégségek házi-asszonyaiként dolgoznak. De a szervezett, állandó munka megszűnik.

A közel félszázados Csipkerózsika-álmából felébredő nőszövetség új helyzetben, új feladatok előtt áll, negyedik korszakának az újjászületés kínjai mellett a teljes megújulást kell hoznia.

Az elmúlt fél évszázad alatt társadalmunk gyökeresen megváltozott. A századelőt még élénken foglalkoztató különbségek ma már jobbára a múltéi - mára a dolgozó nő természetes jelenség. Azonban sajnos a társadalmi és vagyoni különbségek elmosódása kevésbé a "nép felemelkedése", inkább a középosztály elszegényedése és munkába állása útján valósult meg, habár ebben az elmosódásban nagy szerepe van az iskolázottság növekedésének is. A faluközösségek felbomlása, a városba való vándorlás lényegesen csökkentette a látható különbségeket. Ma már természetes, megszokott jelenség a bicikliző, cigarettázó vagy autót vezető nő, sok egyetemi végzettségű nő bizonyítja az élet különböző területein, hogy egyenlő munkát tud végezni a férfikkal. Kenyérkeresői minősége pedig nagyobb függetlenséget biztosít számára.

Ha régen egy férfi el tudott tartani egy családot, ez ma már ritkán lehetséges, a család anyagi helyzete kötelezi legtöbbször a nőt munkavállalásra. Ugyanakkor megváltozott a hagyományos családi munkamegosztás is, egyre több férj osztja meg a háztartás, a beszerzés és a gyermekgondozás gondjait feleségével. Szerencsés esetben a gyermek is bekapcsolódik ebbe a munkamegosztásba.

De tudomásul kell vennünk azt is, hogy a házimunka egyformasága, soha be nem fejezhetősége sem elégíti ki a mai nőt, aki részben teremteni, alkotni akar, másrészt munkahelye kikapcsolódást és emberi kapcsolatot is jelent, amelyre mindenkinek szüksége van.

Összegezzünk: milyen feladatok várnak a mai nőkre?

Legfőbb feladata továbbra is a családhoz köti. Reá vár az otthonteremtés feladata, melyhez háziasságra és végtelen, megértő szeretetre van szüksége. Az otthon az a hely, ahol mindenki megpihen és új erőt nyer az élet harcaihoz, fizikailag és lelkiileg egyaránt. Mint a mondabeli Anteus, akit ha földre tepernek, új erőt nyer Föld-anyaival való érintkezéséből.

Úgy kell a megfáradt, csalódott, sokszor elkeseredett embernek új erővel feltöltődnie az otthon melegében, meghittségében.

A család lelke a nő, az anya, reá hárul a gyermekek gondozásának, nevelésének legnagyobb része. A tudomány mai álláspontja szerint a gyermek fejlődésére pozitív hatással van a születés utáni órákban az anyatesttel való érintkezés, s mindinkább vissza akarják állítani ezen a téren a régi, természetes állapotokat. Ugyanígy szükséges a családi viszonyokat is a maga természetességükbe visszaállítani a mai elgépiesedett formájából, ahol a gyermek neve sokszor "hallgass", nevelésére ott a TV és a rádió. Gyermekek és szülők között szükséges az állandó szellemi kapcsolat, a beszélgetés, a személyre szabott mese, az alkotó játék és a családi munkamegosztásban a felelős munkatársrá váló nevelés. Az otthon szellemi légköre, az ott szerzett élmények döntő fontosságúak a személyiség fejlődésében, az otthonnak kell megadnia azt a szilárd erkölcsi alapot, amelyre majd az iskola építhet. Itt sajátítja el a gyermek az anyanyelvet, itt lesz nemzete tagjává, itt kell megtanulnia zenei anyanyelvét is és mindenekfelett itt kell megtanulnia imádkozni, Istenben hinni és embertársait szeretni. Nemzeti és vallási közösségünk szempontjából talán a legfontosabb kötelessége nőszövetségeinknek, hogy ebben segítse nőinket, akik sokszor ők maguk is nélkülözték ezt az otthont.

A család mellett a munkahely az, ahol nőinknek helyt kell állniuk. Ez biztosít számukra függetlenséget, biztonságot az életben. Ha munkáját szereti s azt fontosnak tartja, ha rendszeres, jó munkát végez, munkatársai megbecsülik és a sikerélmények hozzájárulnak személyisége kiteljesedéséhez, önbizalmat, kiegyensúlyozottságot adnak. Egyéni ambícióit kielégítheti, alkotó munkát végezhet, emberi kapcsolatokat teremthet.

És végül, de nem utolsó sorban, ott van a közélet, ahol a nőnek meg kell találnia a személyére szabott tevékenységi területet. Sok nő marad magára, mert vagy nem találta meg a megfelelő élettársat vagy özvegyen maradt, gyermekei elköltöztek, hozzátartozói elhaltak. Így idejüket nem köti le a család, magányosságukat oldhatják fel azzal, hogy megfelelő közösségekhez csatlakoznak, ahol tudnak valami hasznosat tenni embertársaikért. A jelen korszak egyik fő feladata - mai szóval élve - a civil társadalom kiépítése, azaz kisközösségek teremtése, ahol hasonló felfogású, érdeklődésű emberek tudnak egy-egy közös célért együtt dolgozni, legyen a cél bár lelki épülés, ismeretek gyarapítása, művelődés, alkotás vagy szórakozás, kirándulás vagy összejövétel, ahol jól érezhetik magukat és hasznossá tehetik ismereteiket, tapasztalataikat. Ma már számos egyesület alakult, és mindenkinek lehetősége van abba a közösségbe bekapcsolódni, amely személyiségének, érdeklődésének legjobban megfelel. Tudnunk kell azt, hogy ezek a kisközösségek nagy szerepet játszanak nemzeti sajátosságaink megőrzésében, azonosságtudatunk fejlesztésében, erősítik öntudatunkat és segítenek a fennmaradásban.

Ahhoz, hogy ezek a kisközösségek kialakulhassanak és jól működjenek, személyiségünket fejlesztenünk kell, nagyobb nyitottságra, türelmes egymásrafigyelésre, a másság elfogadására van szükség, emellett meg

kell tanulnunk beleélni magunkat a más helyzetébe is, azaz fejlesztenünk kell empátia-készségünket, hogy egymáson segíteni tudjunk. Soha ne feledjük, hogy kötelességeink vannak egymással szemben, s csak ezeknek teljesítése adhatja meg azt a lelki békét, melyre mindnyájunknak szüksége van.

Újrainduló Nőszövetségünk is egyike ezeknek a közösségeknek; keretében szakcsoportok működnek, összeszokott, egymásra számító és egymást támogató asszonyokból. Tevékenységi területünk nagyon széles és négy fő irányban folyik: lélekápolás, szervezés, szociális és gazdasági irányban.

Lelkünk ápolására, szellemi gazdagságunkra szolgálnak összejöveteleink, melyeket imával, énekkel, áhítattal kezdünk. Ezután következik feladataink megbeszélése, ismeretterjesztő előadások meghallgatása, esetleg szavalat, majd tea és sütemény felszolgálása, tombola. Nagy szerepe van a közösségi szellem kialakulásában a teázás közbeni szabad beszélgetéseknek, ismerkedéseknek.

Szervezetünk erősítésére kapcsolatot teremtünk vidéki egyházközségeink nőszövetségeivel, találkozókat szervezünk egymás munkájának megismerésére. Alapelvünk, hogy minden nőszövetség önálló egység, feladatait saját maga állapítja meg a helyi sajátosságoknak megfelelően. Így egyesek a közművelődésre összpontosítanak, mások kézimunkáznak, szegényeket, öregeket segítenek. Sok függ a helyi asszonyok kezdeményező-képességétől és kitartásától. Példamutató a kénosi tiszteletesasszony munkája, Kiss Domokosné Lókodon öregotthont hozott létre és működtet. A sepsiszentgyörgyi és az udvarhelyi asszonyok a templomépítés érdekében dolgoznak, a brassóiak otthont teremtettek maguknak, Petrozsényben a templomot díszítették fel, s még sorolhatnám a példákat. Meg kell azonban jegyezni, hogy amiként a múltban, úgy most is ott van tevékeny nőszövetségi élet, ahol van egy-egy kezdeményező, buzgó asszony, aki személyes vonzeróval bír, akire hallgatnak, függetlenül attól, hogy az illető papné, pedagógus vagy csak természetes intelligenciával és unitárius öntudattal megáldott egyszerű ember.

Napjaink rákfenéje a gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség és az általános elszegényedés mellett az elidegenedés, a magányos emberek, elsősorban az öregek számának növekedése. Ezért egy fő feladatunknak tartjuk a szociális kérdések orvoslását. Segélyező bizottságunk először a külföldi segélyek elosztásában segített, majd ezek elapadásával igyekszik saját erejéből ruhaneműt gyűjteni s azt a rászorulóknak kiosztani. Anyagi alapjainkból élelmiszert vásárol és segélycsomagokkal keresi fel az öregeket, betegeket. Orvosi rendelőnk az anyanyelven adott orvosi tanácsok mellé gyógyszereket is oszt, a lehetőségek szerint.

A szociális munka hatékonyabbá tételére egy svájci szemináriumon való részvétel után tanfolyamot szerveztünk s a résztvevők javaslatai alapján szándékunkban áll felmérni a szükségleteket, valamint a segítségre kész erőket. Kidolgozott kérdőíveinknek számítógépes feldolgozását tervezzük. Szeretnénk szociális-gondozói hálózatot kiépíteni s azt önfenn-

tartó gazdagsági vállalkozássá fejleszteni. Ebben a munkában azonban általános összefogásra volna szükség ökumenikus alapon, melyhez testvérszervezeteink együttműködő segítségét is kérjük. Ebben a munkában alapelvünk marad: az öregeket, betegeket, árvákat segítenünk kell, a fiataloknak pedig munkalehetőséget kell teremtenünk.

Nagy gondunk az anyagi alapok előteremtése. Igyekszünk rendezvényekből, adományokból pénzt gyűjteni, emellett kézimunkaköreink dolgoznak, részben templomaink díszítésére, másrészt ajándékokat készítenek külföldi testvéregyházközségeknek, melyekért rendszerint adományokat kapnak viszonzásul. Ugyanakkor köreink igyekeznek a hiteles népművészetet ápolni, fejleszteni, hogy felkutatva a helyi hagyományokat, az ízlést fejlesztve szép kézimunkákat készítsenek asszonyaink, úgy a templomok, mint az otthonok díszítésére. Ebből a célból már másodszor rendeztük meg kézimunkatanfolyamunkat, ahol iparművészek, néprajzosok igyekeztek rávezetni a hallgatókat a tiszta forrásokra, ezzel is segíteni akarjuk nemzeti sajtóságaink megőrzését.

Legnagyobb gondunk azonban a nőszövetségek előregedése. Munkánkban elsősorban az idősek, a nyugdíjasok vesznek részt, azok, akik még gyermekkorukban rendszeres vallásoktatásban részesültek és még ismerték a közösség erejét. A középnemzedék nem érzi a meg sem ismert közösség hiányát, s nem kapcsolódik be a munkába, ritka kivételektől eltekintve. Részben elfogadható húzódozásuk, mikor hivatali elfoglaltságukra s otthoni kötelezettségeikre hivatkoznak, de tudnunk kell azt, hogy aminek az ember szükségét érzi, arra talál időt, minden nehézség ellenére. Így látnunk kell azt, hogy sajnos az érdektelenség áll a jelenség mögött. Ezért nőszövetségünk támogat minden olyan akciót, ami az ifjúság felé fordul, mert egyházunk és nemzetünk jövője az ő kezükben van. Ezért támogattuk a szórványban élő gyermekek nyári táborozását is.

Eddigi tapasztalataink igazolják azt, amit külföldi barátaink is mondtak, hogy legjobban kis csoportokkal lehet dolgozni, ahol barátságok szövődnek a hasonló érdeklődésű emberek között, akiknek életségletükké válik a közös munkában való részvétel, oldja magányukat, fogékonyvá válnak egymás bajai iránt s ezáltal derűlátóbban tekintenek saját problémáikra is. Kölcsönösen segítik egymást, s ezzel örömet szereznek egymásnak s maguknak, hiszen örül az, aki kap, kétszeresen örül az, aki tud adni. Ez emberségünk elmélyülésével nemzetünk és egyházaink érdekét szolgálja, hiszen a kis közösségek könnyebben mozgosíthatók a közös, nagy célokért. Ezért is tartotta a diktatúra veszélyeseknek ezeket.

Így látom, és talán mondhatom, hogy így látjuk mi a nők szerepét ma az egyház és a nemzet életében. Nőszövetségünk mai célkitűzései ezekhez a feladatokhoz igyekeznek felnőni. De ahhoz, hogy nőink az élet viharaiban megállják helyüket, elsősorban erkölcsi tartásra, mély hitre és embertársaikhoz közeledni tudó szeretetre van szükségük. Ha elfogadjuk Jézus tanítását, hogy életünk célja a tökéletesedés - már pedig unitárius életségletünknek ez egyik alappillére - akkori gyakori önvizsgálattal, magunkbaszállva kell keresnünk a lelki megtisztulásra és újjászületésre

vezető utat, hogy Istennek méltó munkatársai legyünk az ő országának építésében itt ezen a földön. Máriaként kell elmélyednünk és figyelni a tanításra, mikor annak van az ideje. A jézusi szeretetet-parancs szellemében kell felebarátainkhoz közelednünk, ám hitünket cselekedeteinkkel kell bizonyítanunk, mert Isten országának építése munkát jelent, fáradhatatlan, kitartó munkát, Mártaként kell szorgoskodnunk embertársaink szolgálatában. Önmagunkkal szemben igényeseknek kell lennünk, csengjen fülünkbe és váljon vérünké Váci Mihály örökszép verse: Nem elég, még nem elég, több kell!

S ha munkánkban kudarcok, csalódások érnek, ha hitünk erős, akkor Márta erőt nyer Máriától, a hit és a cselekedet szerves egészbe kapcsolódik. A mi válaszuk tehát a címben feltett kérdésre csak az lehet, hogy nem szabad szembeállítani e kettőt! "Mária és Márta egymásnak kiegészítő része; az elmélyülő elmélkedés és a szolgáló szeretet egymásnak testvére, egyik a másik nélkül mit sem ér."⁶

Nekünk egyszerre kell lennünk Máriáknak és Mártáknak!
Ehhez kérünk Istentől erőt és kitartást!

Jegyzetek:

¹ Zsakó Erzsébet: *Az unitárius nőmozgalom kialakulása és a női eszmény fejlődése*, In Keresztény Magvető 1992, 31

² *A nő feladata a családban, társadalomban és a közpályán*, In Unitárius Közlöny, 1894, 54

³ *A Dávid Ferenc Egyet és a Nők Világa*, In Unitárius Közlöny 1904, 211

⁴ *Budapesti jótékonyosság*, In Nők Világa 1905, 2

⁵ Zsakó Erzsébet: *Dr.Mikó Lőrincné Zsakó Aranka*, In Keresztény Magvető 1989, 41

⁶ Dr. Kovács Lajos: *Részvétel az evangélium ügyében*, 191.

PÁLFI DÉNES

A TEMPLOMLÁTOGATÁS FOKOZÁSÁNAK IDŐSZERŰ KÖVETELMÉNYEI

Még csak teológiára készülő középiskolás voltam, amikor az egyik református lelkész ezekkel a szavakkal "bátorította" bennem a - mi tagadás - sokszor szárnyszegett, törékeny lendületet: "A mi munkánk annyi, mint kosárral vizet hordani!" A későbbiek során, amikor nemegyszer a többnyire üres templompadoknak prédikáltam vagy hideg, néma falakon tört meg imádságom, keserűen, lemondással értettem egyet az említett lelkésszel, mert úgy éreztem, hiábavaló a munkám, sziszifuszi igyekezetem, hisz a

legtöbbször elenyésző a prédikációra figyelő fül, a velem imádkozó lélek. Életem ilyenfajta hullámvölgyeiből azonban mindig kerestem a felszínrekerülés módját, s mindig életmentő deszkaszálat jelentett a gondolat: tehetek és tennem kell azért, hogy az általam hirdetett evangélium több halló fülre, jó lélektalajra találjon, tehetek és tennem kell azért, hogy fokozódjon a templomlátogatás.

Mivel járulhatok hozzá a templomlátogatás fokozásához? Természetesen a szószéki szolgálattal: áhítatkeltő imával és megható, szíveket megmozgató, megtérésre, szeretetre, istenhitre indító beszéddel. S persze, hogy mindenre készülni kell! Hát készültem is. Hiába tanácsolták többen, hogy hát "ad hoc" is kell tudni beszélni, meg kell tanulni improvizálni, rögtönözni, minek annyi tanulás. Amikor szolgálatom volt, szent vajúdságban, ideges megszállottságban teltek a napok, az órák, s igyekeztem minél jobban felkészülni. És így van ez ma is. S az eredmény? A várt hatás? Az elégtétel? Sokszor elmaradt. A visszajelzések többnyire jók voltak ugyan, de a templompadok mégsem teltek zsúfolásig, s általában ugyanazok a hívek képezték a rámfigyelő, velem imádkozó gyülezetet.

Valami eredmény mégis volt és van. A templomlátogatók száma nem növekedett ugyan, de nem is csökkent, állandósult, ugyanazon a színvonalon mozgott. És ez is eredmény. Ennek is lehet örülni, mert ez azt jelenti, hogy jó a szószéki szolgálat, a prédikáció, különben, rossz beszéddel üresre prédikálnám a templomot, szemlátomást fogyna a gyülekezet. És sajnos, hány esetben van ez így. Az enyémnél népesebb gyülekezetekben panaszkodnak: ma is csak heten-nyolcan voltunk templomban, de nem is csoda: ma is gyenge volt a prédikáció, semmit sem kaptunk...

Szóval, mondjon ki mit akar, annak a szolgálatnak, amelyre lelkiismeretesen felkészülnek, a textusszerű, átéléssel, lélekkel, szép magyarsággal elmondott beszédnek hatása, eredménye van.

Lelkiismeretesen felkészülni nem azt jelenti elsősorban, hogy szó szerint megtanuljuk a prédikációt. Lelkiismeretesen lehet vázlat alapján, sőt gondolatban is készülni. A lényeg az, hogy mindenképpen legyen a fejünkben a prédikáció, az ima. Tudjuk, mit akarunk mondani. Nagy baj, amikor a lelkész felmegy a szószékre, s nemcsak a gyülekezet, de ő sem tudja mit akar mondani. Az ilyen szolgálat hamis kendőzése a lekiismeretlen készülésnek, vagy így talán helyesebb: a készületlenségnek.

A gondosan felkészült lelkész csak textusszerű prédikációt mond, ez a lekiismeretes készülés egyik jele. Azzal, hogy egyet olvas és mást mond, hogy a textust mottóként félreteszi, a lelkész nem szolgálja a templomlátogatás fokozását. A Biblia híveink hitvilágában központi helyet foglal el, ne iktassuk ki azt textusszerűtlen beszédekkel! Ellenkezőleg: tanulmányozzuk és magyarázzuk azt unitárius hitünk fényében, szeretettel és értelemmel, kivédve ugyanakkor a szekták megújuló támadásait.

Fontos, hogy lélekkel, átéléssel adjuk elő azt, amire készültünk. Lehet, hogy az első szolgálatoknál ez hiányzik, mert görcsösen ragaszkodunk a betanult szöveg minden betűjéhez, de a gyakorlat meghozza az

átélést is. Ami ha hiányzik, bizonyára céltáblája leszünk ilyenfajta megjegyzéseknek: a tiszteletes úr sem hiszi, amit mond, hogy higgyük mi!?

Prédikációnk csak akkor lehet megragadó, gyülekezetépítő, ha szép magyarsággal mondjuk. Ránk, egy nehéz sorsú, anyanyelvéért naponta kemény küzdelmet vívó kisebbség szétszórt töredékének, felekezetének lelkészeire fokozottan vonatkozik Reményik Sándor felhívása: "Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek, / És áhítattal ejtsétek a szót, / A nyelv ma néktek végső menedéktek, / A nyelv ma tündérvár és katakomba, / Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek, / E drága nyelvet porrá ne törjétek, / Ne nyúljon hozzá avatatalanul / Senki; ne szaggassátok szirmai / A rózsafának, mely hóban virul. / Úgy beszéljétek ma ki-ki magyarul, / Mintha imádkozna, / Mintha aranyat, tömjént, myrrhát hozna." /Az ige/ Legyen hát imádság a szánkban minden magyar szó, nem csak gyülekezetet, de népet, nemzetet is építő, éltető!

A vasárnapi és ünnepi beszédek mellett nem feledkezhetünk meg a szertartásokról sem, hisz ilyenkor - keresztelő, házassági megáldás, temetés, úrvacsora és konfirmáció alkalmával - is prédikálni kell. Tekintettel arra, hogy a szertartások alkalmával mindig népes a gyülekezet és jelen vannak azok is, akik máskor nagyon ritkán vagy soha, a lelkiismeretes, alapos felkészüléssel ki kell használnunk ezeket a lehetőségeket a gyülekezet építése, a templomlátogatás fokozása érdekében. Nem úgy, hogy ostorozzuk, elmarasztaljuk a máskor hiányzókat, hanem úgy, hogy beszédünkkel felkeltjük érdeklődésüket, a lelkiek felé fordítjuk figyelmüket, egyszerűen mindent elkövetve, hogy kedvet kapjanak a templomlátogatásra. S milyen jó érzés, amikor egy-egy szépen elvégzett szertartás után ez vagy az a hívünk, akit a templomban azelőtt soha nem láttunk, ott ül a padban, hallgatja a prédikációt.

Lehet, hogy a jó prédikáció sem sokszorozza meg mindig a templomlátogatók számát. Sokan, sajnos, annyira közömbössé lettek, hogy bármennyire is dicsérjük a templombajárók lelkészük ékesszólását, szép beszédét, őket ez nem érdekli, szívüket meg nem mozgatja. A fiatal nemzedék, amelynek lelkében templom és egyház iránti érdektelenséget sulykolt vagy a hitetlenség konkolyát hintette a letűnt beteg ideológia, a legtöbb helyen szinte teljesen hiányzik a templompadokból. Mit tudunk tenni? "Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez." - tartja a közmondás, és nekünk is ez a megoldás marad. A lelkésznek is el kell mennie azokhoz, akik sziklakonoksággal tartják magukat távol tőle, Istentől, templomtól. Így figyelmeztetve őket, hogy nem feledkeztek el és nem mondtak le róluk, az egyháznak szüksége van rájuk és nekik is az egyházra, templomra.

Természetesen, nemcsak a templomból távolmaradókat köteles meglátogatni, felkeresni a lelkész, hanem gyülekezete minden hívét, családját. A lelkigondozás ezen formáját általában év elején szokta végezni. De évente többször, bármikor is felkeresheti híveit, főleg azokat, akik elmaradtak a templomból vagy különleges gondokkal küszködnek. Fontos minden családot meglátogatni. Megtörténik, hogy egyeseket többszöri

próbálkozás után sem kapunk otthon. Meglátogatásukról ne mondjunk le, hogy mellőzésük ne szolgáltasson okot - főleg érzékenyebbek esetében - a templomból való kimaradásra.

Hogyan történjen a látogatás?

Vannak olyan vélemények, hogy palástosan, Bibliával, rövid áhítat végzésével. Tudtommal többen gyakorolják ezt így. Magam soha nem végeztem így a családlátogatást, mert meggyőződésem, hogy a látogatás alkalmával lélekközelbe kell kerülni a hívekkel, amennyire lehet. A palást, a bibliaolvasás sokak szemében hivatalos jelleget adhat e ténykedésnek, s a kívánt közeledés útját állhatja. Ehelyett- szerintem - beszéljünk el őszintén, nyíltan híveinkkel, ne csak egyházi, de mindenfajta őket érintő kérdésekről, s hiszem, hogy a templomlátogatás, az egyházhoz való közeledés számára "emberek halászaivá" lehetünk.

Általában a lelkészt a gondnok vagy valamelyik keblitanácsos is elkíséri a látogatás végzésekor. Ez jó addig, amíg például egy új lelkész megismeri a híveit, de ezután talán jobb lenne, ha a lelkész egyedül menne híveihez, mert más személy jelenlétében nem úgy nyilatkozik, nem oldódik fel a felkeresett, mintha csak lelkésze van jelen.

Bár a rendszeresen, pontosan elvégzett családlátogatás után nem telik meg a templom, konkrét eredménye a ténykedésnek - saját tapasztalatom, de mások tapasztalata alapján is -, hogy a meglátogatott családok tagjai, olyanok, akik ezt csak nagynéha teszik, a látogatást követő vasárnap nagyon sok esetben eljönnek a templomba. Ez lehet, hogy még megismétlődik és rendszeressé válik, lehet, hogy elmarad, de mindenképpen eredmény.

A hívek lelkipozításának másik formája, a beteglátogatás is befolyásolja, ha nem is úgy, mint a családlátogatás, az istentisztelet látogatását. Természetesen nem a súlyos betegekről, haldoklókról van szó, hanem azokról a könnyebb betegekről, akik felgyógyulásuk után, ha azelőtt nem is tették, a látogatás hatásaként eljönnek a templomba. A beteg embernek mindenképpen jólesik a látogatás, és a lelkésznek gonddal, együttérzéssel végzett beteglátogatási munkája csak jó irányulást adhat a templomlátogatásnak.

Elmondhatjuk, hogy mind a család-, mind a beteglátogatás bizonyos mértékben fokozhatja a templomlátogatást, de ez nem elég! A lelkipozítás terén olyan módszereket kell bevezetni, amelyek megkapják, megmozgatják a templom, az egyház felé elindítják a gyülekezet nagyobb hányadát. Gondolok itt az ifjabb nemzedékre, nemcsak a fiatalokra, a megkonfirmált ifjakra, hanem a harmincas-negyvenes nemzedékre, akiket csak nagy ünnepeken látni a templomban, akiket a kommunista nevelés, a munkanappá lefokozott vasárnapok fásulttá, közömbössé tettek templom és egyház iránt. Őket kell felrázni, bibliaórák, szeretetvendégségek, egyházi rendezvények tartásával, dalárda szervezésével, öntudatosítva bennük, hogy ők azok, akiknek át kell venniük maholnap a stafétát az öregektől, akiket lassan hazaszólít Isten. Megértetni velük, hogyha ők nem lépnek be a ritkuló sorokba, ha nem érzik át felelősségüket, lassan kiürül a templom,

nemcsak valláserkölcsi, de nemzetiségi életünk, anyanyelvünk viharvert végvára.

S nagyon fontos, lényeges, életbevágó a templomlátogatás szempontjából a gyermekek és ifjak lelkigondozása. Az iskolai vallásórák részben segítenek végezni e munkát. Ennek keretében I-VIII. osztályig biztosított a gyermekek lelkigondozása. De emellett az egyházi helyiségekben is végezni kell a munkát. Minden módszerrel megszerettetni a gyermekekkel a templomot, az igazat, a jót, a szépet. Szeretetvendégségen, ünnepélyeken való szerepeltetéssel, énekek, versek tanulásával mind a jövő templomos gyülekezetének nevelését szolgálva.

Az ifjakat is, akik nincs hová menjenek, hacsak drága és haszontalan mulatóhelyekre nem, fel kell karolnunk. Ez a feladata az ifjúsági egyletnek, amely bibliaórával, összejövettel, tevékenységével ifjainknak utat mutatnak a templom, a lelki értékek felé, hadd érezzék, hogy ott vannak otthon, oda tartoznak, ott mindig várnak és számítanak rájuk.

A templomlátogatás időszerű követelményeiről a prédikálás és lelkigondozás terén még sokat lehet és kell beszélni. És még többet tenni, cselekedni. Én többnyire egyéni tapasztalataimról szóltam, s végezetül elmondhatom, hogy a templomlátogatás fokozásában a prédikálás és a lelkigondozás fő helyet foglal el, de csak ha mindkettőt teljes emberként, tehetségünk szerint a legjobban végezzük, számíthatunk eredményre. Ne bántson, csügghessen, ha ez az eredmény nem azonnali, ha a "nehéz, de gyönyörűséges iga" gyakran hiábavaló tehernek tűnik. Csak tegyük, amit lehet és amit kell. Én hiszem, hogy Isten megáldja fáradságunk, igyekezetünk!

FEKETE JÁNOS

A FELEKEZETI ISKOLÁK JELENTŐSÉGE AZ ERDÉLYI MAGYAR OKTATÁSBAN

Az oktatás fellendülése Erdélyben - épp úgy, mint Európa sok államában - az iskolahálózat bővülése, a reformáció következménye. Célja: minél több embert megtanítani írni-olvasni, hogy a Bibliát anyanyelven olvashassák.

Luther Márton a családi és keresztyény nevelésre hívta fel kortársai figyelmét 1524-ben, a szülőkhöz és a tanítókhöz, majd Németország városainak polgármestereihez intézett felszólítást: "Vannak emberek, kik sajtáságos dologgal szolgálják az Istent, böjtölnek, durva ruhát viselnek, de házuk valódi istentisztelete, a gyermekek helyes nevelése elől vakon térnek ki, s úgy tesznek, mint hajdan a zsidók, akik Isten templomát elhagyták s a hegyeken mutattak be áldozatot. Higgyék el az ilyenek, hogy sokkal szükségesebb gyermekeik jó neveléséről gondoskodni, mint a

bűnbocsánat vásárlása ... . Minden nép, különösen a zsidó, jobban iskoláztatja gyermekeit, mint a keresztény ... . A keresztény minden ereje és hatalma az utódokon áll, s ha ezek az ifjúságban elhanyagoltatnak, úgy jár az egyház, mint a kert, melyet tavasszal műveletlen hagynak. Ha - úgymond - Isten és a szentírás kedvéért nem volnának is szükségesek a nyelvek és az iskolák, már csak azért is fenn kell azokat tartani, mert a társadalomnak szüksége van ügyes férfiakra, hogy az országot és a népet jól igazgassák, és nőkre, hogy tarthassák a házat, s jól nevelhessék a gyermekeket".

A különböző felekezeteknek saját értelmiségre van szükségük, az élet minden területe több képzett embert igényelt. Az adatokból kitűnik, hogy a reformáció után alapítanak iskolákat Erdély-szerte, Szatmáron, Máramaroszigeten 1540 körül, Nagybányán 1547-ben, Marosvásárhelyen 1556-ban, Kolozsváron 1556-ban, Szászvároson 1560-ban. Kolozsváron 1568-ban a református iskolából kialakult az Unitárius Kollégium. Jelentős felekezeti iskolák voltak, a fent említettek mellett a gyulafehérvári, a csíkszeredai, székelyudvarhelyi, nagyváradi, temesvári katolikus gimnáziumok; a reformátusok közül a sepsiszentgyörgyi, nagyenyedi, zilahi, szászvárosi iskolák, unitárius iskolák a kolozsvári, tordai, székelykeresztúri, dési, enyedi, fehérvári, radnóti, tordai, torockói, hídvégi, s a brassói, segesvári, szebeni, besztercei százszok lutheránus iskolái, majd a görögkeletieké Szebenben, Brassóban, Belényesen, Naszódon, Karánsebesen. Az erdélyi zsidóság iskolahálózata csak a 19. században épült ki (Nagyvárad, Temesvár, Arad). Hogy mennyire növelte meg a reformáció az iskola iránti érdeklődést, azt a 16. század második felétől származó adatok szemléltetik. Ezek szerint az akkori Erdélyben a katolikusoknak 3, a reformátusoknak és lutheránusoknak 15, az unitáriusoknak 9, összesen 27 iskolájuk volt, amelyeknek többsége a városi ún. kisiskolák csoportjába tartozott.¹

Az utánpótlást a felekezeti középiskolák számára a szintén felekezeti elemi iskolák biztosították.

Amikor Magyarország török uralom alá került Erdély vállalja nemcsak a magyar államiség folytatását, hagyományait, de a művelődés, oktatás feladatait is átveszi. A magasabb fokú erdélyi iskolák igyekeztek arra, hogy megközelítsék a nyugat- és közép-európai főiskolák színvonalát, viszont ahogy dr. Gaal György megállapítja: "... az erdélyi iskolákból az értelmiségi középréteg került ki, rektorok, esetleg falusi papok. A tehetségesebbek továbbra is valamilyen támogatással igyekeztek kijutni külföldi egyetemekre. Hazatérve az itthoni értelmiség vezetőivé váltak, akár mint lelkészek, tanárok, akár mint orvosdoktorok, gyógyszerészek, jogászok. A kollégiumi tanári kinevezéshez, illetve megválasztáshoz még a múlt század közepén is feltétlenül szükség volt külföldi diplomára."² Erdélyben fontos szerepe volt az oktatás fejlődésében a vallásfelekezeteknek: római katolikus tanítórendeknek (jezsuiták, ferencesek, minoriták, piaristák, pálosok, premontreriek), a református és unitárius egyháznak. A múltban az egyházak és iskolák egymástól elválaszthatatlanok voltak.

A római katolikus tanítórendek feladata az oktatás, de elsősorban a katolicizmus hirdetése volt. Leghatékonyabb terjesztői a jezsuiták voltak. Ők adtak ki 1599-ben egy olyan egységes tanrendszert (Ratio Studiorum), amely az iskolákban nyugat-európai színvonalú képzést biztosított. A piaristák a felvilágosodás római katolikus változatát terjesztették Erdélyben. Az ifjúságnak egyetemes műveltséget nyújtottak és lehetővé tették a nemzeti öntudat kialakítását nemcsak a magyarok, de a szászok és románok számára is. Érdemes megjegyezni, hogy magyar felekezeti iskolában tanult, piarista diák volt Gheorghe Sincai, Petru Maior, Samuil Micu, Gheorghe Lazar, Al.Papiu Ilarian, Avram Iancu, Emil Isac, Ion Buteanu, Simion Barnutiu, Ion Slavici és mások.

A reformátusok és unitáriusok, az ellenreformáció, III.Károly, Mária Terézia korának üldöztetéseinek közepette, tudatában voltak tanintézetek fontosságának és igyekeztek a lehetőségekhez képest támogatni ezeket. Az unitárius iskolák üldözését számtalan dokumentum igazolja. Egy katolikus egyházügyi bizottság egyik tagja 1744-ben "Gondolatok az Arius-eretnység Erdély fejedelemségéből való kiirtásáról" címen többek között, ilyen javaslatokat fogalmaz meg, "... 5.Népiskolák zárassanak be. Tán csak az egy kolozsvári gimnáziumjukat kellene meghagyni, ámbár tanácsos lenne azt is bezárni, minthogy a méreg onnan terjed ki ... 14.Ha iskolák bezáratnak, ifjaik ne fogadtassanak be református és lutheránus iskolákba, csak katolikusba ..."3

Hogy mit jelentett egy felekezet, különösen az üldözöttek életében az iskolája, szemlélteti egy, Szászvárosban, a 18. század közepén történt eset. A szász többségű városban, amely a Királyföldön különleges jogokat élvezett, a lutheránusok követelték a református magyar diákok és tanárok távozását. A fenyegetésre a város magyar lakossága az iskola falai közé szorult és a diákokkal együtt ott várták a támadást. Mikor a szászok azt kérdezték, miért, kiért akarják megöletni magukat, ezt a választ kapták: "az iskolánkért! Ezeket a falakat az őseink vére fogja össze ... Szabályozzuk az iskolátok jogait a városunkban, mondta a szász város-atyja. Megvannak a mi kollégiumi törvényeink, uram. Azok nem ellenkezhetnek a mi szabályainkkal. Saját lelkünkre vannak szabva, azért a mi törvényeink!"4

A felekezeti iskolák fontossága napirendre került a hitviták során is a reformációt követően. "Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle a haszon, mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától föl nem fogja, be nem látja" - mondta Apáczai Csere János 1656. november 20-án igazgatói székfoglaló beszédében, a kolozsvári iskolában.

1722. december 6-án Simon Mihály, Daniel Ferenc és Sándor Gergely megindító hangon kérnek adományokat a "kolozsvári (unitárius) scholabeli diákok intertentiójára az melyből sustentálódják az itteni ifjúság. Mert ha az ifjúságot nem tartjuk fenn, többé schola nem lesz és így nem lévén a falukban levő eklézsiák defectusát honnat suppleálnunk, eklézsiáink is elfordulnak, mely ha a mai életünkben meglészen, nem tudjuk, miként adhatunk számot Istenünk előtt az ítéletben."5 Ezek az

iskolák nagy anyagi nehézségek között működtek. Az 1795. évi Főtanácsban a főgondnok sürgeti Kolozsváron az iskolaépítés megkezdését, mert a faszobák annyira süllyedtek a téglalap miatt, hogy az "ablakokon nem csak a kutyák kukucskáltak be, hanem a békák is beugráltak".⁶ Ugyancsak a kolozsvári Unitárius kollégium nehézségeit - de fontosságát is - említette 1791. február 14-én keltezett adománylevelében Suki László: "látván, hogy: Kolozsvár városában volt és mostan is levő unitárius kollégiumnak, melynek jó állapotban való léte az egész közönség megmaradására elmulthatatlanul szükséges, mindenféle javaiból ugyannyira kifordult, hogy ennek még csak előljáróit is, rektorait, professzorait és felsőbb s alsóbb tanítóit közönségünk csaknem szüntelen való koldulással, kollektázással kénytelenített igen csekélyül tartani és táplálni ..."⁷.

Ezek a tanintézetek biztosították az egyház belső személyzetének felkészítését; ezek diákjai közül kerültek ki azok a tehetséges fiatalok, akik további támogatással külföldön tanultak tovább. Pl. a székelykeresztúri Unitárius gimnázium a következő mértékben járult hozzá az unitárius értelmiség neveléséhez: működésének első évszázadában a Magyarországon levő 108 unitárius pap közül 71(65,7%) a kolozsvári, tordai, kersztúri gimnázium, 39 tanára és tanítója közül 21(53,8%), a 84 énekvezér, nép- tanító közül 51(60,6%) ebben az intézetben tanult.

Az intolerancia szellemét a 19. században a különböző felekezeti iskolák közti egészséges versenyszellem váltotta fel.

A felekezeti iskolák azon kívül, hogy a tanulók ezreit készítették fel, egy-egy vidék tudományos központjai is voltak: tanáraik magukra vállalták a tudomány művelését, főleg anyanyelvű megszólaltatását. Ezt bizonyítja - ahogyan dr. Gaal György is utal erre -, hogy a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem (1872) professzorainak nagyrésze a kollégiumi tanárok közül került ki.

"A tantervek és tantárgyak természetesen korok szerint változtak - írja dr. Bodor András -, és idővel újabb és újabb diszciplínák kerültek előadásra, mint pl. a matematika, egyetemes történelem, földrajz stb., de a felekezeti jellegnek megfelelően valláserkölcsei nevelés és az ún. szép- művészetek, mint az iskola régi felirata jelzi - musis et virtutibus - maradtak a didaktikai és pedagógiai célkitűzés alapelvei."⁸

A régi felekezeti iskolák tanárainak száma (a 19. század közepén) nagyon kevés volt az iskolában, 3-4, de volt, ahol, pl. Székelykeresztúron, évtizedekig csak egy - írók, költők, hitvitázók, felszentelt papok voltak. Volt, amikor közülük választottak püspököt. 1850 után Erdélyben is átszervezték az oktatási rendszert az "Organisations-Entwurf" nevű tanügyi törvénnyel. Ez a törvény, habár németesítő szándéka miatt nem örvendett nagy népszerűségnek, pedagógiai szempontból haladást jelentett. Kötelezővé tette az általános iskola elvégzését, új iskolastruktúrát vezetett be: négy elemi, négy al- és négy főgimnáziumi osztály, majd érettségi. Kötelezővé teszi már az algimnáziumi osztályokban a szaktanár- rendszert. Ettől kezdve növekedik az iskolák tanári kara, de a protestáns iskoláknak nehézséget okoz, létüket veszélyezteteti, mert képzett tanár

hiányában, de legtöbb esetben anyagi nehézségek miatt, nem tudják biztosítani a törvény által megkövetelt számú tanárt (főgimnáziumban 12, algimnáziumban 6). Pl. emiatt kapott sorozatos figyelmeztetést a múlt század második felében a székelykeresztúri Unitárius gimnázium, vagy több mint fél évszázad telt el, amíg fokozatosan az algimnázium négy osztállyal bővíthetett és az 1915/16-os tanévben főgimnázium lett s megtarthatta fennállása óta az első érettségi vizsgát. "Különösen a középiskolákkal kapcsolatban megfogalmazott szakmai követelmények biztosítottak lehetőséget a lényegesen kisebb és kevésbé felszerelt, de a nemzeti ellenállás szellemét hordozó iskolák leminősítésére."⁹

Nagy szerepe volt a felekezeti iskoláknak a magyar nyelvű oktatás megteremtésében és megtartásában. Apáczai Csere János az Encyclopaedia előszavában arra a kérdésre adva választ, hogy a nyugati országokban miért van sokkal több tudós férfi, mint Erdélyben, azt írta: "Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az, hogy vannak mindenféle, anyanyelven írott tudományos könyvek. Így minden kétséget kizáróan igaznak kell tartanunk, hogy az a nép, mely mindent idegen nyelvektől kölcsönöz, nagyon szerencsétlen és az összes népek között legméltóbb a szájalomra. Viszont igaz ennek az ellenkezője is ..." Természetesen gyengítette volna a magyar gimnáziumok kapcsolatát a magyar nyelv általánosítása, a latin nyelv helyett, a nyugati művelődéssel, hiszen híres professzorok jöttek Erdélybe, a nagy kollégiumokba - pl. a kolozsvári Unitárius Kollégiumba Sommer János, Paleologus Jakab, Francken Keresztély -, akik itt latinul tanítottak. A latin nyelv hegemon jellegét azzal kell magyarázni, hogy a nagyhírű erdélyi kollégiumok a kezdeti századokban a középkori Európa szellemi irányzatát és nyelvét a latinositást képviselték, s így a fő céljuk a latin nyelv tökéletes elsajátítása volt. A latin nyelvű oktatás anyanyelvűvé váló felváltásának célja a tudomány közkinccsé tétele. A magyar nyelv bevezetését a reformkor teszi megvalósíthatóvá, s a 19. század második felében meg is valósul. Brassai Sámuel a kolozsvári Unitárius Kollégiumban új tantervet dolgozott ki, a latin helyett anyanyelvű oktatást vezet be. A korondi unitárius zsinat 1841-ben kimondta az anyanyelvű oktatás bevezetését.

A magyar tannyelvű oktatás bevezetése nem jelentette a magyar irodalom tanulmányozását is. A felekezeti iskolák ezen a téren is úttörő szerepet vállaltak. Ezt nagyon sok kollégiumban az önképzőkörök valósították meg, s vállalták később is azt a szerepet, hogy kiegészítsék a tantervi oktatást; serkentő hatásuk volt egy-egy vidék művelődési életére (népköltészeti gyűjtés, színjátszás stb.). A nemzeti irodalom fejlesztését a múlt század elején célul tűző irodalmi triumvirátus tagjai közt találjuk a, székelykeresztúri Unitárius gimnázium első rektor-professzorát, Szabó Sámuel, akiről Gedő József ezt írta Kozma Gergelyhez 1803. április 4-én Gerebenesen keltezett levelében: "Hát a prof. Szabó által fordított Marmontel Inkászai s még más darabok, melyeket fordított, nem kerülnek-e Rózsaszin Gyűjteménybe. Ezen embert csakugyan tartsuk meg s hozzuk bé a mi literátori társaságunkba s hárman sokat tehetünk."¹⁰ Méltánytalan

lenne, ha a magyar irodalom úttörői közt nem említenénk meg Székely Sándor - tanulmányait a keresztyúri gimnáziumban 1811-ben fejezte be - a későbbi unitárius püspök fiatalkori irodalmi tevékenységét is. Gyulai Pál a "Vörösmarty életrajzá" -ban (50-54 oldal) így emlékezik meg róla: "Vörösmarty beszélt gyakran, hogy Zalánjára buzdítólag, sőt példaadólag hatott egy 1823. elején a »Hebe« című zsebkönyvben megjelent epikai kísérlet, a Székelyek Erdélyben". Ki emlékszik már arra, pedig a költemény nevezetes mozzanat volt, s nem csak Vörösmartyt lobbantotta lángra, hanem Czuczort is. Ez ifjú költőt, a magyar újabb eposz hírnökét Aranyosrákosi Székely Sándornak hívták ... (Vörösmarty) sohasem feledte el, mily nagy befolyással volt reá a mű ..., őszinte hálával vallotta be barátjának, hogy mily sokat köszön Székelynek, mert nélküle később, vagy talán sohasem írta volna Zalán futását.

Az unitárius egyház Főtanácsa szembeszállt az iskolákat elnémetesíteni akaró politikával az 1848-at követő időszakban. Az 1850. augusztus 15-16-án Kolozsváron tartott főtanácsi gyűlés a Közoktatásügyi Minisztériumnak kidolgozott előterjesztésében leszögezte: "Végül pedig, mint-hogy vallásunk hívői mind magyarok és székelyek, intézeteinkben egyedül a magyar lehet tanítási nyelv."¹¹ 1857-ben az E.K. Tanács így fogalmaz: mikor a latin nyelv volt a tanítás nyelve, "a legkézzelfoghatóbban volt módunk tapasztalni káros következtéseit azon visszás és természetellenes eljárásnak, hogy a gimnáziumi tanfolyamra szánt drága idő, mely alatt az ifjaknak tehetségeik általános kiképzése és fejlesztése mellett tudományt tanulnának, hasznos ismereteket szerezniük kellett volna, a tudomány eszközeinek, egy idegen nyelvnek sokakra nézve nem is sikerülő elsajátítására pazaroltatott el."¹²

Az anyanyelvű oktatásért folyó küzdelem nem jelentett xenofobizmust. Az erdélyi felekezeti kollégiumok története "elválaszthatatlan az erdélyi magyarság, de a román és német erdélyi múlt művelődési eseményétől is, sok tekintetben éppenséggel példázata lehet az erdélyi toleranciának, nyelvek, felekezetek, etnikumok testvéri együttélésének és kölcsönös megbecsülésének, nem egyszer az európai szintet és mércét jelentett némelyikük az erdélyi oktatásban."¹³ A felekezeti türelem és megértés jellemezte a felekezeti, különösen a protestáns iskolák szellemét: mindenki szabadon gyakorolhatta a maga vallását, a többség ebben sohasem akadályozta meg: református, unitárius, római és görög katolikus, ortodox papok, zsidó egyházi vezetők lehettek az itt végzett növendékekből. Az 1897-98-as tanévzáró ünnepélyen Sándor János, a székelykeresztyúri Unitárius Gimnázium igazgatója így vélekedik erről a kérdésről: "Többen vannak köztetek, akik nem unitáriusok... Krisztusi szeretettel ölelünk titeket is épp úgy, mint hitfeleinket. Nem azt kerestük, ami tőlünk elválaszt, de azt, ami minket egymáshoz közelebb hoz. Vannak olyanok is, akik nemzetiségre nézve tőlünk különböznek. Egy hazának vagyunk a gyermekei mindnyájan. Ez állott és áll mindig szemeink előtt. Gyűlöletet részünkről nem tapasztalhattok és nem is fogtok tapasztalni.

Ez intézet falai közt a békés együttélés céljára törekedtünk és arra is fogunk törekedni mindig."¹⁴

Az erkölcsi nevelés tökéletesítése alapvető célkitűzése volt minden időszakban a felekezeti iskoláknak. Tömören fogalmazza meg volt iskolájának (Majláth főgimnázium) ilyen irányú személyiségformáló hatását Gy. Szabó Béla: "Megtanítottak fegyelemre, tiszteletre, a klasszikus értékek becsülésére, mindvégig érezhettük az erkölcsi tartás jellempallérozó hatalmát."¹⁵ Pap Mózes székelykeresztúri igazgató így szólt a tanulókhöz 1909-ben: "Tudjátok meg azt is, hogy legerősebb támaszotok lesz az életben tiszta erkölcsötök, tiszta jellemetek, igaz ésszerű vallásosságotok. Többet ér a tiszta erkölcs kevés tudással, mint a sok tudás kevés erkölcsi alappal. Az erkölcs nélküli tudás éppen kárára válhatik a közjónak, az emberiségnek."¹⁶ Szentmártoni Kálmán 1933-ban szintén az erkölcsi értékekért hallatja szavát: "Azt látjuk, hogy a mai korszak csak az anyagi jó megszerzésére törekszik, pedig a boldogsághoz az erkölcsi javak megismerése és megszerzése is szükséges, s az egyes intézmények arra vannak hivatva, hogy ezekre az emberiséget megtanítsák... Sajnos méltán rójuk fel, hogy a mai ifjúságban a tudás mellett nincs igazi eszménység... a század eszménye az ész embere, de a társadalom szempontjából szinte fontosabb az erkölcs... Ezért meggyőződéssel hirdetjük, hogy a harmonikus ember kialakulására nemcsak az elmét, hanem az érzelmet, a szívet is nevelnünk kell."¹⁷

A felekezeti gimnáziumokban mindig a tudást, a tehetséget, az embert tisztelték, nem pedig társadalmi rangját. Érvényesült Berde Mózes nevelési elve, amit Daniel Gáborhoz, akinek gyermekkori nevelője volt, írt levelében így fejtett ki: "Én csak embert akartam nevelni, mert ebből idővel kitelik az úr is."¹⁸

Nem meglepő, ahogyan Beke György írja a Mikó Kollégium végzettjeiről, hogy oly sok itt végzett diák ment vissza a falujába, a föld mellé. Ez a jelenség a többi felekezeti gimnáziumnál is tapasztalható: nem nyílik lehetősége az értelmiségi pályákon, akkor is tanulni kellett, ismerte fel a kisebbségi magyarság ezt a tényt, mint kor-követelményt. A jó iparos kezében is hasznos az érettségi bizonyítvány. A székelykeresztúri iskola-fenntartó-bizottságot az 1930-as évek nehézségei között a megszűnés veszélyével küzdő felső osztályok megmentésére hozta létre a lelkes székelykeresztúri és keresztúrkörnyéki lakosság. Egyik felhívása így hangzott: "Nekünk soha nem lesz szellemi túltermelésünk, nálunk a kapta, vagy a gyalu mellett is középiskolát vagy egyetemet végzett emberünk kell hogy álljon."¹⁹

A felekezeti iskoláknak több évszázados történetük során döntő jelentőségük volt a szegénysorsú tanulók iskoláztatásában, a tehetségmentésben. Sok fiatal tehetség nem került volna felszínre, ha nem válik hagyománnyá a szegénysorsú, tehetséges tanulók megsegítése minden időszakban. Erre a célra külön alapítványokat létesítettek minden gimnáziumnál, kollégiumnál nemeslelkű adakozók. Az alapítványozók mellett az iskolák is tettek ilyen irányú kezdeményezéseket. Pl. Székelykeresztú-

ron 1909-ben hozta létre az igazgatóság a "Segítő Egyesület"-et; 1942-ben megalakult a "Székely keresztúri Gimnázium Gyámszülői Közossége", amely az 1943-44-es tanévben 18.922 pengővel segített 26 tehetséges falusi tanulót. Ez a közösség alakult újjá 1993-ban Gálfalvi Sándor főgondnok erőfeszítéseinek eredményeképpen, mely napjainkban a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium több mint 20 helységről jött 25 tanulóját részesíti havonta bentlakási segélyben vagy egyéb juttatásokban.

A két világháború közötti időszakban a román állami hatóságok erőteljesen sorvasztották az erdélyi magyar iskolákat. Tíz év alatt (1919-1929) a 3462 magyar elemi iskolából 830, 139 polgári iskolából 29, a 65 főgimnáziumból 17 maradt meg. Az Angheliescu féle hirhedt iskolatörvény bevezette a kötelező és ingyenes hétosztályos állami oktatást. A középfo-kú oktatást alsófokú gimnaziális és felsőfokú liceális szintre osztották. Bonyolították a vizsgarendszert: felvételt kellett tennie a négy elemi után, ha gimnáziumba jelentkezett a tanuló. A negyedik gimnáziumi osztály elvégzése után szintén felvételi következett, román vizsgabizottság előtt, ha a felső tagozaton akart tanulni. A harmadik elemi osztálytól kötelezővé tették a román nyelvet, mint tantárgyat. Tömegesen hozták létre a magyar vidékeken az állami iskolákat, ahol megszűnt a magyar nyelv használata, még akkor is, ha egyetlen román gyermek sem tanult ott. Az elrománosító államhatalom tudta, hogy célja megvalósításában elsőrendű feladat a magyar tannyelvű iskolák felszámolása. Elvették a felekezeti iskolák épületeit, az állami román tannyelvű iskolákban működő tanárok, tanítók sokkal több fizetést kaptak, a gyermekeiket idejártató szülők pedig adókedvezményt. Az érettségit román nyelven kellett letenni idegen bizottság előtt. Az akkori érettségi vizsgák eredményei bizonyítják azt a nyílt törekvést, hogy a magyar fiatal ne végezhesen középiskolát, tehát ne iratkozhasson be egyetemre. "1925-26-ban az érettségit Segesváron tartották - olvashatjuk a székelykeresztúri Gimnázium 200 éves történetében. - Érettségire jelentkezett 13 tanuló; 10-nek nem sikerült az írásbeli, egynek a szóbeli vizsga. Az 1929-30-as tanévekben az érettségi vizsgát Erzsébetvároson tartották. 39 tanuló közül 15 ment át. 1934 júniusában jelentkezett 21 tanuló, átment 5; szeptemberben jelentkezett 18, nem ment át senki."²⁰

Minden gimnáziumnál találkozunk hasonló példával. A "Szászváros és Vidéke" című lap 1925. július 12-i száma így ír a "Kun Kocsárd Református kollégium" diákjainak érettségi vizsgája után: "Teljes elégedettséggel mosolyoghatnak össze a cenzor urak, mert mind a tíz vizsgára állott kollégistát elbuktatták... Ez az ideálja a mai liberális politikának, az iskola padjaiból kín- és vérpadot csinálni? Ez szerintük a konszolidáló államépítő politika az elkészerítés, a lélekmérgezés sátáni politikája? A sokat hánytorgatott Apponyi-rendelet ismert-e ennyi szigorúságot? És akkor a nemzetiségi gimnáziumokban vizsgáztak a tanulók saját tanáraik előtt és tettek érettségit kormányképviselő jelenlétében, s a Kun Kocsárd Kollégium adta a jó és jeles érettségi bizonyítványokat a közöttük élő román közéleti férfiaknak, kitűnőségeknek."²¹

A két világháború között a magyar állami iskolák, gimnáziumok ott őrizték meg létüket, ahol a helyi gyülekezet nem mondott le iskolafenntartó kötelességéről. Ebben a helyzetben az egyházak fokozott lendülettel láttak hozzá saját iskolahálózatuk megerősítéséhez, lehetőségeiknek megfelelően: új elemi iskolákat létesítettek, megerősítették a hagyományos kollégiumokat, küzdöttek a megmaradásért. "A régi hagyományok alapjain tulajdonképpen a két háború között váltak a megmaradás fellegváraivá, magyar iskolaközpontokká: Kolozsvárt a református fiú és leány gimnázium, a piarista gimnázium, a katolikus Mariánus gimnázium és kereskedelmi és unitárius kollégium; Marosvásárhelyt a református kollégium, Sepsiszentgyörgyön a református Mikó Kollégium, Csíksomlyón és Székelyudvarhelyt a katolikus gimnázium, Székelykeresztúron az unitárius gimnázium, Nagyenyeden a református Bethlen Gábor, Zilahon a Wesselényi kollégium, Szatmáron a Kölcsey református gimnázium, Gyulafehérvárt a katolikus gimnázium, Nagyváradon a Szent László és premontrei Gimnázium, Temesváron a piarista gimnázium."²² - írja Kovács Géza. Felekezeti tanítóképzők működtek Nagyenyeden (református fiú), Gyulafehérvárt (katolikus fiú), Szebenben (Orsolya rendi), Székelyudvarhelyen (református leány).

A kisebbségi sorsban az anyanyelvűség a nemzeti megmaradás egyetlen lehetőségének kínálkozott. Az anyanyelvűség igazi műhelye pedig az iskola. "Annyian maradnak meg magyarnak az elnemzetlenítő nyomás ellenére, ahányan anyanyelvükön ismerik meg a tudományokat és szereznek közösségi, állampolgári öntudatot."²³

A Trianon utáni nehéz helyzetben a felekezeti iskolák hagyományos küldetésük mellett a műveltség, vallásos érzület, keresztény erkölcs terjesztése, az elszórtan élő magyarság összefogása - nehézségek árán, de megmentették a magyar nyelvű oktatást Erdélyben. Sokatmondó tény az is, hogy a két világháború között érettségizettek túlnyomó többsége felekezeti gimnáziumokból került ki.

A második világháború után rövid időszakra viszonylagos enyhülés tapasztalható a felekezeti iskolákkal szemben. 1947 végére kiépült az erdélyi magyar iskolahálózat. Korabeli adatok szerint 1947-ben az 1790 működő népiskola közül 754 felekezeti; a 21 állami gimnázium mellett 23 felekezeti; a főgimnáziumok esetében 10 állami, 28 pedig felekezeti; kereskedelmi líceum: 9 állami, 5 felekezeti; ipari líceum: 10 állami, 3 felekezeti; tanítóképző: 7 állami, 8 felekezeti; polgári iskola: 47 állami, 2 felekezeti."²⁴

Az 1948. augusztus 3-i tanügyi reform megszüntetett minden felekezeti iskolát. Támadás éri nemcsak az egyházakat, de a régi felekezeti iskolák tantestületeit, és mindent elkövettek, hogy kiirtsák a régi felekezeti iskolák hagyományait. 1956 után fokozatosan kezdik felszámolni a magyar nyelvű állami oktatást is; román tagozatokat létesítenek magyar tannyelvű iskolákban; bizonyos tantárgyakat román nyelven tanítanak; a magyar nyelvet egyáltalán nem ismerő, román anyanyelvű tanárokat kineveznek magyar iskolába. Ennek következtében a tanítás nyelve, függetle-

nül a tantárgytól, román lett; a falusi iskolák megszüntetése alacsony létszámra hivatkozva; szakosítás által eltüntetik a nagymúltú elméleti gimnáziumokat.

A pártállam egy másik nagy bűne az volt, hogy lerombolta az értékrendet, amely a magyarságot a keresztény Európához kapcsolta, és egy évezreden át nemzeti fennmaradását biztosította. Valamikor az unitárius gimnázium igazgatója így figyelmeztette a tanulókat: "Nektek ezerszer inkább kell többszörözni fizikai, erkölcsi, szellemi erőteteket, értéketeket, mint más nagy nemzet, nagy felekezet fiainak. Egy nagyszámú nemzet vagy felekezet tagjai közül, ha tétlenek is némelyek, még megengedhető. A tízek vagy százak hanyagsága mellett a milliók tevékenysége fenntartja az egyensúlyt. Nem így nálunk! Közülünk minden egyes tíz vagy száz ember tevékenységével kell hogy bírjon. Tehát nem két, hanem száz kézzel is kell dolgoznunk, ha meg akarunk élni, s tisztességesen megállni a más nemzetek, felekezetek sorában."²⁵ Most intézményesen nem kapott a fiatalság ilyen irányú ráhatást, eltekintve néhány tanár példájától. Ennek következtében a nemzet politikai, társadalmi és gazdasági válságba került, ami az erkölcsi válságból gyökerezik. Ezért szükséges napjainkban az oktatáspolitikát a keresztény erkölcsi eszmények és szellemi értékek irányába befolyásolni. A tanulónak először meg kell ismernie az erkölcsi törvényeket ahhoz, hogy azokat be is tudja tartani. Ki kell fejleszteni a fiatalság erkölcsi értékét és lelkiismeretét. Alapvető cél az ifjúság erkölcsi színvonalának emelése, a magyarság jövője függ ettől; erkölcsi megújulás nélkül gazdasági fellendülés sincs. A jelenlegi körülmények között az erkölcsi válságból való felemelkedésnek egyik leghatékonyabb módja a felekezeti iskolák létesítése lenne. "A felekezeti iskolák a személyiség formálására, építésére teszik a hangsúlyt az iskolai munkában. A kereszténység évszázadokon át felgyűlt értékeit - tolerancia, szeretet, emberi tartás - kívánják átadni a tanulóknak.

Felnőtt egy generáció, amely azért nem képes átadni gyermekeinek a keresztény értékeket, mert nem ismeri azokat. A keresztény értékek tanítását nem lehet ott folytatni, ahol ezelőtt 50 évvel megszakadt. Előlről kell kezdeni. Ki kell alakítani a gyermekekben a szelídség, a tisztaság, az engedelmesség, az őszinteség, a megbecsülés fogalmát. Legyenek a tanulók tisztában ezeknek a fogalmaknak a lényegével."²⁶ A felekezeti iskola a keresztény erkölcsi elvek alapján állva "a tízparancsolat szellemében nevel, s arra is ráneveli a tanulókat, hogy tiszteletben kell tartaniuk a másként gondolkodó emberek meggyőződéseit."²⁷

Az erkölcsi nevelés előtérbe helyezése mellett egy másik követelmény is szükségessé tenné a felekezeti iskolák újraindítását: a jelenlegi politikai hatalom folytatja az előző évtizedekben tapasztalt elnemzetlenítő politikát és, ahogy a tanügyi törvénytervezet is bizonyítja, célja az anyanyelvű oktatás elsovrasztása. Trianon után a magyar felekezeti iskolák megmentették, megőrizték az anyanyelvi műveltséget és ezt a hivatást most is ezek tudnák betölteni. Sajnos a jelenlegi körülmények között, az eddigi tapasztalatok alapján, semmi sem garantálja, hogy hivatását betölt-

hető, széleskörű felekezeti iskolahálózat alakulhatna ki Erdélyben. A jelenleg működő felekezeti profilú néhány gimnázium még nem oldhatja meg az anyanyelvű oktatás mindinkább felmerülő nehézségeit. A felekezeti gimnáziumok jelenlegi státusával kapcsolatosan az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa 1994. november 10-én készült, az unitárius gimnáziumok működését elemző jelentésében a következő álláspontra helyezkedik: "Az állam által jóváhagyott felekezeti iskolák, köztük az unitárius gimnáziumok is, teológiai szemináriumi líceumi státusban működnek, beleépülve az állami iskolahálózatba, amelyek érettségi diplomát biztosítanak az itt végzetteknek. Ezt a formáját a felekezeti iskolahálózatnak azonban nem tarthatjuk sem megfelelőnek, sem véglegesnek, és ezért egyházunk, a többi magyar egyházzal együtt mindent elkövet azért, hogy az általunk megfogalmazott és a Parlamentnek benyújtott Vallásügyi és Tanügyi Törvénytervezetek a kívánt formában életbe lépjenek, hogy ezáltal az egyházi iskolák megfelelő működése és a jogtalanul elvett egyházi vagyonok visszaadása biztosítva legyen... Reméljük, hogy egyházunk erőfeszítése és áldozatvállalása és mindazoknak hűséges és lelkiismeretes munkája, akik az újrainduló gimnáziumok sorsát szívükön viselték, meghozza a maga eredményét. Hisszük, hogy számosan lesznek majd tanulóifjúságunk sorai közül, akik az elődök példáját követve népünk, egyházunk, anyanyelvünk fennmaradásáért áldozzák tudásukat és tehetségüket."²⁸

Ebben az átmeneti időszakban az említett létfontosságú feladatok megvalósítása terén nagy szerepe van a nevelőknek "...az igazán jó tanár személyisége még a legrosszabb körülményeken is átsüt. A jó tanár varázsa még a legrosszabb struktúrában is érvényesül; ugyanakkor a legjobb struktúra sem tudja a személyiséggel nem rendelkező tanárok hiányát pótolni."²⁹

Szolgalelkű tanár szolgalelkű ifjúságot nevel. A nyáj nem közösség. Az embernevelésben pedig a tanár személyiségének minősége mindörökké első és döntő marad. Ezzel a gondolattal folytatom, ami minden nevelő ars poeticája lehet: "Élni nagyon nehéz... az élet irtózatosan keserves, bukásokkal, kudarcokkal teli fejlődési út, amit nekünk... végig kell járni. Én nem vagyok materiában ragadt ember, számomra mindig az volt a legfontosabb: valami olyat adni a gyermekeknek - a tananyag mellett, a jól elsajátított tananyagon túl -, amit az életnek keserves pillanatában úgy vehet elő, hogy lélegzethez jut tőle, új erőt kap és utána tovább tud élni."³⁰

Jegyzetek

¹ Dr. Bodor András: *A vallásszabadság és a kolozsvári unitárius iskola*. In *KerMagv* 99.1/1993.40.

² Beke György: *Régi erdélyi iskolák*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.70.

³ Jakab Elek: *Egyháztörténeti adatok*. *KerMagv* 1883

⁴ Beke György. i.m. 122

- ⁵ Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568-1900)*. I. Kolozsvár, 1935, 205
- ⁶ Uo. 252
- ⁷ Uo. 275-276
- ⁸ Dr. Bodor András: *Négyszázhuszonöt éves a kolozsvári Brassai Sámuel középiskola*. In *KerMagv* 88/1982/80
- ⁹ Nagy Péter Tibor: *Állam, egyház, oktatás*. In *Educatio*, Budapest, 1/1992, 34
- ¹⁰ Sándor János: *A székelykeresztúri Unitárius Gymnasium története*. Székelykeresztúr, 1896, 127
- ¹¹ Gál Kelemen: i.m. 381
- ¹² Uo.
- ¹³ Beke György: i.m. 307
- ¹⁴ Fekete János: *Musis et virtutibus*. In *KerMagv* 4/1993, 207-208
- ¹⁵ Beke György: i.m. 113
- ¹⁶ Fekete János: i.m. 206
- ¹⁷ Uo. 210
- ¹⁸ Benczédi Gergely: *Berde Mózes életrajza*. Budapest, 1901, 61
- ¹⁹ Beke György: i.m. 337
- ²⁰ Fekete János: *A székelykeresztúri Orbán Balázs - volt unitárius - gimnázium 200 éves története*. Kolozsvár, 1993. 83
- ²¹ Beke György: i.m. 139-140
- ²² Kovách Géza: *Megmentheti-e a magyar nyelvű oktatást Erdélyben az egyházi- felekezeti iskolarendszer?* Köznevelés, Budapest, 33/1992, 6
- ²³ Beke György: i.m. 24
- ²⁴ Uo. 371
- ²⁵ Fekete János: *Musis et Virtutibus*. In *KerMagv* 4/1993.207
- ²⁶ Dr. Lukács Miklós: Köznevelés, Budapest, 22/1993, 8 (Interjú)
- ²⁷ Dr. Rédly Elemér: Köznevelés, Budapest, 21/1993, 4
- ²⁸ András György: *Jelentés az Unitárius Gimnáziumok működéséről az 1993-94. tanévtől*. Kolozsvár, 1994. november 10.4 (kézirat)
- ²⁹ Fodor Gábor: Köznevelés, Budapest, 22/1993.4 (Interjú)
- ³⁰ Jókai Anna: *Forma c.* novella, Budapest

ADALÉKOK A SZÉKELYKERESZTÚRI EGYHÁZKÖR EKLÉZSIÁINAK ISMERTETÉSÉHEZ (5.rész)

10. CSEKEFALVA

Székelykeresztúrnál a Nagy-Küküllőbe torkolló Gagy-vize völgyének legalsó faluja. *Orbán Balázs* Udvarhelyszék című kötetében (p.120) csak annyit jegyez meg, hogy Csekefalva Andrásfalvával és Gaggyal együtt az 1333-ban már létezett Szentábrahám önálló egyházmegyéhez tartozott. Nevének eredetéről a Csiki-krónikára alapozva pedig azt írja: "Tseke Köröns fia a szent Istvánkori székely ősök egyike volt (...) Ettől, ki első idetelepülő volt, nyerhette a falu elnevezését." (p.120, 1.sz.lábjegyzet). A krónikát azonban a mai történettudomány nem fogadja el hiteles forrásnak. *Benkő Elek* a falu nevének eredetéről "A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája" című munkájában (p.57) ezt írja: "Neve a *Cseke* régi magyar személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele."

Csekefalva első írásos említései a Székely Oklevéltár régebbi és újabb sorozatának kötetében a 16. század második feléből közölt peres iratokban, illetve összeírásokban *Chijeke ffalwa* (1567), *Chekeffalua* (1576), *Chekefalua* (1598) alakban olvasható. Hivatalos román neve *Cebesti*.

A falu megléte azonban az okmányokban említett éveknél messzebb nyúlik vissza a középkorba. A székelykeresztúri múzeum régészeti kutatásainak eredményei mind erről, mind pedig az ezt megelőző történelmi korok embercsoportjainak e völgyszakaszban hosszabb-rövidebb ideig tartó megtelepedéséről tájékoztatnak. A terepbejárások alkalmával gyűjtött vagy tervszerű ásatásokból származó leletanyag alapján megállapított, hogy az őskor és bronzkor embereinek nyomait a Pusztaszőlő-oldal, Paprét, Petőszöge, Szőlő-alja; a kora vaskorét a Paprét, Petőszöge, Lok; a népvándorláskorát (gótok, szlávok) a Lok, Telek, Paprét, Szőlő-alja, Pusztaszőlő-oldal; Árpád-korit, késő középkorit a Lok, Telek, Paprét nevű határrészek földje őrizte meg.

A felsorolt régészeti nyomokat őrző helyek közül Csekefalva kialakulását megvilágító legjelentősebb leletanyag részben a mai falu déli szélé mentén 1977-1979-ben épülő borjúhízlalda területén, s nagyobb részt az ezzel átellenben a patak jobboldali teraszán, a Lok határrészben 1981-1983-ban végzett rendszeres ásatás nyomán tárodott fel. E két területrezen az ásatások nyomán feltárult egykor elpusztult falu település-nyomainak, az ott élt emberek mindennapi életének tárgyi bizonyítékai (sokféle rendeltetésű, formájú kerámia, fémből s egyéb anyagból készült tárgyak, eszközök, valamint a település korát meghatározó érmék) alapján megállapított, hogy

a 12-17 században "A régi falu a Gagy patakának mindkét partján, az országúttól Ny-ra feküdt." (Benkő E., i.m.57) A különböző korú érmék leletkörülményei (a különböző korú kultúrrétegekben való fekvésük) alapján megállapíthatóvá vált az is, hogy az ősi Csekefalva a 16 század közepén még lakott volt, s felhagyása a század második felében és a 17 század elején fokozatosan történt. (Benkő: p.62)

A falu lakosságának körülbelőleges létszámáról csak a 18 század elejéről van adat: 1721-ben Mária Terézia idejében megadóztatás végett készített összeírásban Csekefalván egy nemest, egy taksás szabadost és egy egyéb jogi állapotú háztartást is jelölve, összesen 22 háztartást vettek fel; az ezekben élő lakosság összlélekszáma - családonként e korra szokásos 5 lélekkel számítva - 110 körüli, s a nem adózokkal együtt nem haladhatta meg a 140-150 személyt. Hat és fél évtized múlva az 1786-ban végzett első magyar részletes népszámlálás már 61 háztartást jegyez. Az ezekben élt 63 családban 298 lélek van, ebből férfi 149, nő 146. A férfiak társadalmi, illetve korcsoportbeli megoszlásában 1 papot, 4 nemest, 36 parasztot, 29 paraszt és polgár örököst, 29 zsellért, 14 egyéb kategóriájút és 26 "férfi sarjadékot" írnak össze. A 19 század második felére megkét-szereződik a lélekszám: Orbán Balázs Udvarhelyszék lakosságának lélekszámáról készített statisztikájában Csekefalva 1868-ban 542 lélekkel szerepel; felekezeti megoszlásban 307 reformátust, 230 unitáriust, 4 római katolikust és egy izraelitát tart számon. A 20 század kezdetétől a lakosság száma nagyjából ezen a szinten marad: 1900-ban 550; a férfi nembeliek 277 és a nők 273 számával. Az életkori megoszlás, akkori falvaink mindenikéhez hasonlóan, kiegyensúlyozott: 6 éves korig 96 (17,5%), 6-14 éves 108 (19,6%), 15-19 éves 45 (8,2%), 20-59 éves 242 (44%), s 60 éven felül 59 (10,7%). Az 1930. évi népszámláláskor még 501 személyt írnak össze. A II. világháború után a lakosság lélekszáma - az ismert fennálló okok miatt - itt is csökkent: 1993 végén a lelkészi jelentések szerint az unitáriusok száma 219, a reformátusoké 190, összesen tehát a 400-at alig haladja meg, de a Nyikó-mente oldalsó falvaihoz viszonyítva kedvezőbb helyzetben van.

A falu lakosságának egykori társadalmi szerkezetére a Székely Oklevéltár régebbi sorozatában közölt különböző célzatú összeírások adnak némi tájékoztatást. Így 1567-ben 15 lófőportát jegyeznek; 1576-ban a fejedelem 21, két keresztúri birtokos 3, egy fiatfalvi 2, összesen 26 jobbágytelek után fizetnek adót (SzOkI.II.219; IV.38), s a század végén még "legalább 5 csekefalvi jobbágyot említenek a források." (Vö.Benkő, i.m. 57) Udvarhelyszék 1721-ben tartott lustrájának összegező kimutatásában Csekefalván egy nemest, 19 primipilust (lófőt) és 4 gyalogost (pixidariust) vesznek nyilvántartásba. Egyed Ákos a székely székek falvaiban élt jobbágy- és zsellércsaládok számának 1614 és 1849 közötti időszakban történt kimutató táblázatában 1614-ben 13 jobbágy és 2 zsellér, 1750-ben 11 zsellér és 1848-ban 5 jobbágy és 3 zsellér családot tüntet fel. Számuknak a két határev közötti csökkenéséből, amely hasonlóan alakult a székely székek falvaiban - megállapítja, "hogy a feudális nagybirtokok

Udvarhelyszéken sem tudott a kisbirtokrendszeren felülkerekedni (...), itt az általános, a tipikus a kis falusi földművelő család, a feudális nagybirtok pedig kivétel." (*Egyed Ákos*: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 106, 109)

A falu *gazdálkodásának* hajdani módjáról ugyancsak az 1721-ben, Mária Terézia korában a falu határán akkor számontartott fő művelési ágazatok kiterjedéséről - szintén megadóztatás céljából - készített felmérés tájékoztat. Eszerint a határból 286 köblös (kb.215 khold) területet szántóként és 61 1/2 "kaszás" területet (kb.45 hold) pedig rétként műveltek. A faluban egy molnárt is megemlít az összeírás, s a falutól várható adót 28 forintban állapítja meg. A *határhasználat* módját, formáját illetően Csekefalva népe is századok folyamán végigjárta mindazon fejlődési szakaszokat, amelyek az egymást váltó, egyre termelékenyebb művelési módok útját jelentették. Az ősi parlagoló gazdálkodást felváltó ugarhagyó kétfordulós határhasználatról a hármásra - viszonyítva az akkor még egyházilag is kapcsolódott Szentábrahámhoz, hol már 1766-ban ez a határrendszerváltás megtörtént -, csak a 19. század első negyedének a végén tértek át, amint ez az unitárius egyházközség 1829. évi kuratori számadáskönyvéből kitűnik: "Szántóföldet örökösített (...) az Ecclesia ollj czéllal, hogy a T. Papnak a *harmadik határban* =kiemelés M.I.) fölgye legyen."Ez évtől kezdve az egyházköri vizsgálószerk már a Kede, a Szentábrahám és a Solymos felé fordulókbán leltározza a "külső ingatlan bonumo"-kat.

A hajdani községi közföldnek a "communa Terenumok"-nak részbeni felosztási idejéről "1788-ban a földmérés alkalmatosságával (...) a' Csekefalvi portiozo Communitas"-tól az unitárius és a református egyházközségek által zálogba vett földekről szóló feljegyzés ad hírt.

A háromfordulós határ művelésének a 19 század végére megvalósult kiterjedéséről *Kozma Ferenc* a "Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota" című 1879-ben kiadott művének statisztikája alapján tájékozódhatunk. A falu határa akkor 1151 khold, amiből szántó 669, rét és kert 140, szőlő 3, legelő 271, erdő 15, terméktelen 53 khold; földművelésre és állattenyésztésre egyaránt kedvező ágazati megoszlás. Udvarhelymegye 19. század végi és 20. század eleji iskolai földrajzkönyvei ezért jellemzik így Csekefalvát: "A Gagy vize völgye (itt) termékeny, keskeny síkságot képez, melyen mindenféle gabona és fű bőven terem (...) lakói sok tejet, vaját, zöldséget, majorságot hordanak be Székelykeresztúrra (...) mely egyedüli piacukat képezi."

A lakosság *egyházilag* az unitárius és református felekezet között oszlik meg. A település népe a kereszténység itteni meggyökeresedésekor katolikus volt, egyházilag mint filia a szomszédos Szentábrahám anyaegyházhoz tartozott. A reformációt követően az unitárius vallást vették fel, majd később a hívek egy része reformátussá lett. Az unitáriusok a 19. század elejéig megmaradva leányegyházközségi mivoltukban ugyancsak a szentábrahámi máterhez tartoztak, de ekkor az egyházi főhatóságtól különválásuk engedélyezését kérték. Kérésükre 1804-ben - az eklézsia pro-

tokollumából olvashatóan - "a' Generalis Consistorium" által kinevezett Bizottság megkezdte az "elszakadás" előkészítését. Elsőbben is "az egész filialis Ecc[lesi]ában levő minden tselédes Gazdákat egybe híván megkérdezték... hogy eddig való mód és usus szerént (...) megmaradnaké in statu (!) quo - azon állapotban" -, mint eddig? A csekefalviak azonban "az eddig fel adott okokért kívánják (...) a megkülönböztést (...) Némelyek deklaráltak, hogy készek volnának Vallásokat változtatni, mint sem az eddig való usus szerént maradni." Arra a kérdésre, hogy az önállóvá váló egyházközség "kért jövendőbeli Papjának minemü javadalmat vagy fizetést fognak adni", jegyzőkönyvetetik, hogy "...a' mit eddig adtak a Lévitának és a Mater Ecc[lesi]ában levő Papnak azt ezután mindkövetkezendő Papjoknak fogják adni..." Ezt követően 1801-ben tartott Generalis Vizitatio felvétele alapján számbaveszik, hogy az új pap fizetése a pap és lévita akkori jövedelmének (bér, szolgáltatások, tűzifa, földek jövedelme, pénzértékben is kifejezve) összevonásából mekkora lesz. Megállapítva mindezt, a Bizottság a jegyzőkönyv negyedik pontjában megkérdi a szentábrahámi eklézsiái gyűlést, hogy "Adgyaé a'Mater sponto (!) - önként - a' maga Consensusat - jóváhagyását - a' Materből való Separatiora?" Erre a felelet így hangzott: "... minden tartozkodás nélkül magoktól ellocaljak (!) - itt: kiadják -, s mint hogy meg tartani nem tudják azt erőszakosan megtartani nem akarják".

Az elválás tényével kapcsolatban a Bizottság az új pap megállapított jövedelmét keveselve, aggodalma "opinioját" - véleményét - nyilvánítja: Csekefalva népe "... kért Papjának képéjét többelis mint a'mint potolta, potolhatná, mind az által nem deferalni - itt engedni - kéréseknek félelmes (...) ha Papot (emiatt) nem nyernek (...) ebbéli bosszankodásnál fogva (készek) az elpártolásra." 1804. június 26-án az Ürmösön tartott zsinaton aztán véglegesítik a csekefalvi filiának Szentábrahámtól való elválását így: "... megkülönböztetése megengedtetik, kezdődvén ezen meg különböztetés ideje a' jövő 1805-dik Esztendőbeli Szt. György napkor a'mikor is ujj Papja az említett bér fizetésére ki fog neveztetni".

A csekefalvi unitáriusok templomának eredetére vonatkozó legrégebb adatot *Kelemen Lajos* közli; 1732-ből: "Csekefalván lakó Simon János jelen lévén templomhelynek ada egy darab helyet ... Később ez a hely redealt - visszament - az successoroknak - örökösöknek -, hanem az ecclia künnvaló helylyel cserélt templom helyet, hova is építettett templom". (*Kelemen Lajos: Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházzvizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig. in: KerMagv (LIV) 1922. 172.*) Ezt a templomot később átépítették; jelenlegi alakját 1837-ben kapta. 1987-ben a 150. évfordulóra megújították, s az ünnepségen dr. Kovács Lajos püspök áldotta meg.

Az unitárius egyház megalapításakor az e vallást felvevő csekefalviak egy része 1631 előtt a református hitre térve különvált a szentábrahámi anyaegyházról, s mert "az elejektől építettett templomokat oda kellett hadniok", s emiatt a keresztúri reformátusok templomába kellett járniok, I.Rákóczi György fejedelemtől 1640 áprilisában templomépítésre kapnak

engedélyt. Az engedélyező oklevél szövegéből kitűnően a *falu határában* létezett pusztá kápolna "megépítésében akartak volna (...) forgolodni: de némelyek adversalvan ellenek (...) végbe nem vihették", ezért a fejedelem ezt a kápolnát "nekiek és posteritásuknak" adományozta örökösen", idézi *Dávid László* A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei című munkája 93. oldalán. "Az egykori kápolna helyét nem ismerjük - írja tovább. Elhagyott állapotából arra következtethetünk, hogy ez még a reformáció előtt épült." *Benkő Elek*nek a csekefalvi határban fennebb ismertetett régészeti kutatásai azonban közelebb visznek a kápolna fekvési helyének a megállapításához: "Az épület azonosítását az nehezítette, hogy az oklevél (Rákóczi említett engedélye) a falu határában jelöli meg annak helyét. Mivel azonban terepbejárásaink során kiderült, hogy a késő középkori falu zömmel a Gagy-patakának jobb felén a mai falut átszelő országút Ny-i oldalán terült el, a 16-17. századi faluhelyhez képest a kápolna valóban már a határban feküdt. A terjeszkedő falu később már magában foglalta az épületet, s így semmi akadálya annak, hogy a hajdani kápolnát a mai református templom helyére lokalizáljuk." (Benkő, i.m.73)

Csekefalván a 18. században alakult meg a *református anyaegyház*, hozzátartoznak a szentábrahámi reformátusok is. Mai templomuk a mennyezetten feltüntetett évszám szerint 1821-ben épült. (László Ferencz: Templomaink, Hargita Népe, 1994. VII. 23.)

Az *iskolai oktatásra* vonatkozó adatok Csekefalván - tekintve, hogy az egyházközség eleinte filiaként Szentábrahámmal tartozott, s így külön vizitációs jegyzőkönyve nem volt - csak az 1804-ben történt önállósulásától kezdve állnak rendelkezésre. Az önállósult egyházközségben az évről évre tartott vizitációk a látogatáskuról felvett jegyzőkönyvekben írnak ugyan az iskolai- és vallásoktatásról, ezek helyéről, annak állapotáról; a tanítás látogatottságáról, annak módjáról, eredményeiről, de megállapításaik a tapasztaltakról általában rövidek. Az unitárius egyházközség irattára azonban ritkaságként őrzi azt az 1814-1859 közti években vezetett "*Protocollum Scholae Unitariae Tsekefalvianae, ab Ao 1812*" című félret nagyságú, papiros táblába kötött kéziratos könyvet, amelynek tartalma nemcsak helyileg értékelhető iskolatörténeti adatokat őrizett meg, de egyúttal unitárius elemi fokú iskoláztatásunknak a 19 század első felében/közepén az egyházi főhatóságunk által a világi és hitbéli oktatásunk korszerűsítése érdekében tett intézkedéseink szempontjait általánosságban is megvilágítja.

A Protocollumból kitűnően az Egyházi Főhatóság a "Triviális - köznépi - oskolák", illetve népiskolák tevékenységének ellenőrzésére, az akkor "Környéki Egyház"-nak nevezett egyházkörökben, s így a székelykeresztúriban is, két tagból álló "Oskola vizsgáló Bizottság"-ot nevezett ki, egy fő megbízottat és egy kiségitőt, akik a kör valamelyik eklézsiájában papi, esetleg köri tisztséget is betöltöttek. Az ellenőrzött iskolában felvett jegyzőkönyvet elsőként a "Fő Biztos" írta alá, feltüntetve a körben betöltött funkcióját is: Jurassor et Ordinarius Censor -, Esködt és rendes ellenőr -, Assessor (ülnök) és Censor, az Papi Szék Hites Assessora,

Környéki Egyházi hites Director és Censor, Szék Biró és Censor, Papi Szék hites Birája, kirendelt Biztos; a második Biztos tisztét Adjunctus Censor Subtitutus (helyettes) Censor, helyettes Assessor és Censor, kirendelt vizsgáló Biztos, Környéki Fiscalis Director, Egyházi Közügy Igazgató - megnevezésekkel illetve. A jelzett években ellenőrzést végző Biztosok szolgálati helyüket, - kivéve a fiatfalvi, boldogfalvi, újszékelyi, kis- és nagysolymosi, sárdi és szentábrahámi lelkészeket - nem jelölték meg.

A Bizottság minden vizsgálat alkalmával megállapítja, hogy a csekefalvi unitárius egyháznak nem lévén módja külön Oskola Mestert tartani, ezért a gyermekek tanítását mind az iskolai tárgyakban, mind a hitbéliekben a lelkész végzi, s annak nevét, életkorát, családi állapotát (nős, gyermekes, nőtlen) is a 30-as évektől jegyzőkönyve foglalják.

A tanulók oktatására a jelzett időszakban nincs külön épület, az "Ecc[lesi]a Oskolája (Schola, Classis, Tanuló Ház, Tanuló Mihely) vagyon a' Papi Házzal egy fedél alatt", ahol a "Fiak a' Léányokkal környül álláshoz képest azon egy helyen tanulnak". Ez a "Tanuló Ház" az épületnek a pitvarból jobbra nyíló hátulsó szobája volt. Használhatóságát a Biztosok különbözőképpen ítélték meg: általában "alkalomszerű"-nek találják, de "azzal a hijányossággal, hogy igen setét mert ablakai papirosból vannak", s igen kicsik is; ezért ajánlják a "Dominus Curator"-nak "a Dél felől való Ablaknak nagyobbá való juttatását". 1822-re a Classis bútorzata úgy látszik elavult, mert "minden (tehát a helyiség) alkalmas - írják -, csak író Asztal és ülő Székek kivántatnak." 1835-től a Bizottság majdnem évenként javasolja, hogy a meglévő tanulószoba helyett "egy külön fedél alá egy más tanító Ház építtetnék, hogy a Tiszt. Papnak megszorítása ne legyen, szükség volna". S hogy miben állott a "megszorítás", és elhárításának szükségessége kitűnik az 1838-ban írt jegyzőkönyv következő indoklásából: "Mínthogy a' Tanító Ház magában kitsin volna még a' Tanuló Gyermekeknek taníttatására is, de e' mellett a' Tiszt. Papnak más Conservatoriuma (itt raktára) nints és ezért holmi portékát kéntelentitetik ott tartani és az által különben is kitsin lévén úgy megszorítatik, hogy jól taníttatni szinte lehetetlen, minél fogva kötelességévé tétettetik a' D. Curatornak és a' N[emes] Presbyteriumnak, hogy külön Classist építsenek." De erre még hosszú évekig nem került, kerülhetett sor, s ezért a Bizottságok a Tanuló Házat továbbra is "tzélos állapotban" levőnek ítélik meg. 1853-ban azonban az iskolát vizsgáló biztosok már látják, hogy különálló "Schola Ház... tsak ugyan nem másként létesülhet, mintsem a Mlgs.K. Tanács e tekintetben fellépni és hathatósan rendelkezni kegyeskedne - mire a Vizsgáló Bizottság által mély tisztelettel kéretik". Hogy a fenti kérdésnek milyen eredménye volt, az az 1859-ben végződő Protocollumból már nem állapítható meg. A ma is álló iskolaépület 1910-ben épült.

A vizsgálat ideje meg volt határozva, a bejegyzett dátumok szerint - egy-két, február utolsó napján, végzettől eltekintve - általában a "Tavaszelő"-nek, március második felének 15-25. napjain történt. Az iskolai év, a tanulók kötelező *iskolalátogatási*, "feljárási" ideje a nyárvégi/őszi kezdeti munkák befejezésétől, a szeptember 29-i Szent Mihály napjától Szent

Márton napjáig, április 24-ig, a legeltetés és a tavaszi mezei munkák kezdetének idejéig tartott. Az iskola látogatottsága egyenetlen volt, télen általában többen, ősszel és tavasszal inkább csak a lányok gyakorolták. A hiányzások okáról a Bizottság mindig magyarázatot kért. Pl. 1831-ben feltűnően kevés lévén a feljáró gyermekek száma (3 fiú, 4 lány), ezért a censorok ezt írják: "...kevés számmal létük oblicióltaték (szemére vettetik) a' Tiszt. Papnak, melyre nézve így legitimálta magát", hogy a hiányzókat betegség és "világi szorgalmatosságból Szülői vonták el a tanulástól". A hiányzások oka általában ez volt, "a Fiak gazdai a' Léányok Gazdaszszonyi körülményekben elfoglaltatván" nem jártak rendszeresen iskolába, de az "egy vagy más darab öltöző nem létével (is) mentették magokat a Szülék". Indokként gyakran szerepel a "terhes nyavalya", a "Szülék restsége", s "vakmerősége" is.

A csekefalvi Protocollum Scholae jegyzőkönyvei szemléletesen tükrözik azokat a *tanrendszerek*ben foglalt célkitűzéseket, elveket, amelyeket a világi és egyházi szervek a reformációt követő évszázadokban koronként, az oktatás-nevelés irányítására megalkottak, s amelyekkel a 19. század erdélyi iskoláztatásának a gyakorlatát, s így a triviális - köznépi - falusi iskolákét is szabályozták, megállapítva a tanrendszert, tantervet és tantárgyakat. Ami a falusi iskolák tanrendszerét illeti, az 1850-60-as évekig a *csoportos rendszerű* tanítás volt a gyakorlatban: a tanulók nem a későbbi I-IV-el számozott osztály növekvő rendszerében tanultak/haladtak, hanem az életkoruknak megfelelő és részben a nemükhöz is alkalmazott tantárgyak szerinti csoportosításban. Az unitárius egyházi főhatóság tantervében a tananyag két témacsoportba tagolódott: az elsőbe az ún. "letzkék" tartoztak, amelyek a kisebb korú tanulók részére az írás-olvasás, a nagyobbak részére jórészt a latin nyelvtani ismeretek elsajátíttatását (a középiskolák leendő tanulóinak az előkészítésére) célozták. Latin nyelven általában csak a korosabb gyermekek - fiúk, lányok - tanultak. Erre vonatkozóan olvasható az 1830. március 22-én tartott vizsga jegyzőkönyvében, hogy: "Az itteni feljáró Gyermekek (közül) a' két Fiak idejekre nézve gyengék lévén még tsak magyar nyelven taníttatnak, Sillabizánsok. A Léányok idejekre nézve korosabbak, ezekis deák nyelven taníttattak." A második témacsoportban egyrészt a vallás-erkölcsi oktatás, továbbá a humán és reál tantárgyak alapismereteinek megtanítása volt a cél.

A Bizottság a tanulók *censuráját* - a tanulók megpróbáltatását a kijelölt nap vagy az "Ecclesia Templomá"-ban vagy a "Parochiális Ház"-nál levő Scholában a kurátor, néhány presbiter, valamint "a' Atyáknak s más Halgatóknak" néha kevesebb, néha "feles számba levőknek" a jelenlétében tartotta.

A vizsgáztatás eredményeit tartalmazó első három jegyzőkönyvből (1814-1817-es évek) kitűnik, hogy a censorok a feleltetés megkezdése előtt előbb a múlt iskolai év végén eltávozott, kimaradt tanulókat veszik számba, név szerint megállapítva, hogy hová mentek, illetve hol helyezkedtek el vagy folytatják tanulmányaikat, pl.: oekonomus (gazda, gazdálkodó) lett, vagy "Kereszturott tanulo" a Collegiumban, Gymnaziumban; Ujszékelyre ment." 1818 után már nem veszik nyilvántartásba az eltávozottakat.

E számbavételt követően került sor "a' Mostani Scholaris Esztendőben tanult és jelen találtatott Tanulók (kikérdezésére) e szerént: Nevek, Esztendeje, Tanulási ideje, Letzkéje, Elémenetele." Előbb a fiúkat, majd a lánykákat kérdezik ki a főhatóság tervében arra az iskolai évre megállapított "letzke", illetve tantárgycsoportokba tartozásuk szerint, *külön-külön megnevezve* mindenik tanulót. A "Férfi rendbeliek" tananyaga bővebb, mint a "Léányi nemben Lévék"-é. Az 1815-16. iskolai évben például a fiúk közül "letzké"-jük szerint: 1 Etimológ, 2 Irni, olvasni tanítottatott, 1 Declinista major, 1 Declinista minor, 1 olvasó, 3 Sillabizáló, 2 Initians (kezdő), a leánykák mind olvasók, vagy 1832-ben 1 kézírást olvasó, 4 nyomtatást olvasó, 3 Syllabizans, 2 kezdő. A leckékben elért eredményeiket "ditséretes, jó, alkalmas, megfelelő" osztályzatokkal értékelik.

A vallás erkölcsi nevelési és az évek során rendre bevezetett más tantárgyakból a tanulókat nem név szerint, hanem csak *szám szerint*, vagy általánosítva, lecke csoportonként együvé véve jegyzőkönyvelik. Néhány ezt igazoló jegyzőkönyvi részlet: 1834 "Ezen Fiu és Léány Gyermekek jegyzett Letzkéiken... kívül két nagyobb Fiu és egy Léány a' K. Vallás magyarázattyából, - négy Fiu és két Léány a' Kús Catechezisből, - az többi poronsolatokból - több alkalmatosságokra Szolgáló rövid fohászokdásokból, az Fiak Irás mutatásából, Phrasesek, és Számok ki mondásából, két nagyobb Fiu a' Szám vetés Tudományá két első Nemeiből (összeadás, kivonás), - közönségesen feles számú halotti és más alkalmatosságokra szolgáló Énekek[ne]k személyenként, és együttis lett el-énekléséből... jól felelnek."

Az 1841-ben írt jegyzőkönyvből az is kitűnik, hogy a tananyag tárgyait miként csoportosítják a tanulók életkorához (nagyobbak, kisebbek) viszonyítva: "Ezek Gyermekek közül irt leczkéjeken kívül két fiu, három Léány gyermekek Sz.Vallásunk magyarázatjából, három fiak és három Léányok a' K[is] Catechezisből, - legkisebb fiak és Léányok parantsolatokból, Uri Imádságból, a Hiszek egy Istenből, - közönségesen több alkalmak szerént rövid imádságokból, -az nagyobbak mindkét nemen irás mutatásból 's Arabiaia Számok'ki mondásából, -három Sátoros Innepi énekeknek mind külön egyenként, mind együtt lett el éneklésiből jól és ditséretesen" feleltek.

A 19. század közepe felé falusi iskoláinkban is a magyar nyelven történő tanítás kezd előtérbe kerülni. Kitűnik ez az 1833 után írt csekefalvi Protocollum jegyzőkönyveinek több ilyen megállapításából: "A' Tanulás az Gyermekek idejekhez (korukhoz) képest (itt a kisebbeké) még magyar nyelven folytatott." 1837-től aztán - tehát azt követően, hogy Brassai Sámuel az Egyházi Főhatóság megbízásából 1837-ben kidolgozta a magyar nyelvű oktatás új tantervét, s a korondi zsinat 1841-ben a magyar nyelvet mondja ki az oktatási nyelvnek - a tantárgyak sorában már "a magyar írás módja", "a magyar orthographia" is szerepel, s a Biztosok a jegyzőkönyvekben mindig jelzik, hogy a pap "Tanit magyar nyelven".

Az oktatás hathatósabbá tételére a felettes hatóság megköveteli a tankönyvek, "új kézikönyvek" használatát. A jegyzőkönyvek azonban ke-

veset említenek; elsőnek a "Kisdedek számításá"-t, majd a természeti tárgyakhoz "Erdélyország föld leiratát, versekbe foglalva" említik. 1846-ban a "Confessio" oktatására az Új kis Kátét és az Erkölcsei szabályokat írják elő.

A szabadságharc leverése után az osztrákok átszervezték az oktatási rendszert az "Organization - Entwurf" nevű, németesítési szándékkal megalkotott tanügyi reformmal. Ennek következményeként nemcsak a közép-, de a falusi iskolákban is megjelenik a német nyelv oktatása. Ez világlik ki a csekefalvi 1855-ben írt jegyzőkönyvből, amelyben a Censorok a tanulókat "német olvasás"-ból is megvizsgálják s megállapítják, hogy "ez alkalommal a' nagyobbak sok német szót is mondanak". Az Unitárius Egyház Főtanácsa szembeszállt e németesítő törekvéssel. Az 1850. augusztus 15-16-án tartott Főtanácsai Gyűlésből a Közoktatásügyi Minisztériumhoz tett felterjesztésében leszögezi: "Minthogy vallásunk hivei mind magyarok és székelyek, intézeteinkben egyedül a magyar lehet a tanítási nyelv." (Vö. *Gál Kelemen: A kolozsvári Unitárius Kollegium története (1568-1900) I. K-vár. 1935. 205*)

Végezetül vessünk egy pillantást azoknak a papoknak a működésére, akik a 19. század első felében/közepén, 1813-tól 1859-ig, az akkori Csekefalva népének gyermekeit - "mivel Rectori Állomás nintsen", "eleitől fogva nem lévén ezen Eccl[esia]ban sem Tanító Mester, sem más segéd Tanító" - oktatták, nevelték. Alkalmasságukat a tanításra, erkölcsi magatartásukat, a Bizottság tagjai ilyen megállapításokkal örökítették meg: "tanulásbéli ismerete közönséges", (itt megfelelő), "Tanításbéli tehetsége és ügyekezete jó", "tudománybéli esmérete, valamint a' papságra úgy a Gyermekek tanítására elégséges!, Paphoz illő Karakterekkel", "A' Tiszt. Pap ... erköltse helybe hagyható", "a gyermekek körül végbe vitt iparjának (révén) kitüntetésire (vizsgáztak), "tanítási tehetsége és erkölce betsületes", "erköltseire nézve olyan a' milyennek illik lenni egy erköltsi Tanítónak", "erköltseire nézve szelid, betsületes".

"A tanításért kezdetben semmi figalt (meghatározott) fizetése nints... Független az Atyáktól". 1834-ben aztán "a nemrég felállított Usus szerint a' nagyobbaktól 50, a' kisebbektől 25 pénz" jár. A további években a pénznemek váltakozása, értéke szerint alakul, pl. 1839-ben "a' Tanítási Bér" a nagyobb gyermekektől 8, a kisebbektől 4 váltó garas; 1840-ben a Generalis Vizitáció 48, illetve 24 pénzben állapítja meg, 1841-ben a nagyobbakért 24, a kisebbekért 12 krajcárt váltóban fizettek az Atyák. 1856-ban pedig "a tanításért fizetést adnak minden gyermektől 10 krajcárt ezüstben."

FÜGGELÉK

Tanító papok Csekefalván 1813-1856 években

1813/14 - Jakab Zsigmond. Ez év után elment.

1815-1828 - Gyöngyösi István

1829-1831 - Boros András

1832-1841 - Nagy Görög, martonosi, 42 esztendő, házas, gyermekes

1843-1845 - Kozma Ferencz, 33 éves, gyermek nélküli
1846-1851 - Kozma Lőrinc, 27 éves, 1847-től nős, gyermekes
1852-től Szegeci István, 55 éves, gyermekes

Tanterv az Unitáriusok falusi iskoláiban címmel a Protocollum Scholae utolsó lapján utólag beírva.

"1ső (kezdő) osztály"

Tantárgyak

1. Vallás elemei: Miatyánk, Hiszek egy Istent, Tízparantsolat
2. Az anyanyelv elemei, Betűzés, olvasás; kézi könyv a Kovácsi A. által dolgozott ABC.
3. A Számтан elemei, Kézi könyv: Kisdedek Számvetése, Kolozsvár 184?
4. Írás elemei

II. osztály. Tantárgyak.

1. Vallás, kézikönyv: Keresztény vallás elemei
2. Anyanyelv, jelesen:
  - a) Olvasás
  - b) A mondatok elemzése (po. melyik a főnév, subjektum, mellyik a praedicatum s.t.b.)
  - c) Szó és írásbeli mondatok készítése
  - d) Helyes írás, kézi könyvül a Gáspár és Kovácsi által ki adott olvasó könyv használando
3. Számтан, kézi könyv: Elemi számtan I. Budán, 1850
4. Írás

III. osztály. Tantárgyak

1. Vallás. Kézi könyv: N. Catechezis és a Sz. Historia, melly nyomtatva van Kolosv. 1848
2. Anya nyelv, jelesen:
  - a) Olvasás, nyomtatás és kézírásból
  - b) Mondatok ismertetése
  - c) Helyes írás. Kézi könyvül itt is a Gáspár és Kovácsi olvasó könyve használando
3. Számтан. Kézi könyv: Elemi számtan. I.k. Budán, 1850
4. Egyes növények, ásványok és állatok ismertetése. Kézi könyv: Föld és természet rajz népiskolák számára. Irta Jánosi Ferencz. 1854.

IV. osztály. Tantárgyak.

1. Vallás. N. Catechezis és Sz. Historia
2. Anya nyelv, jelesen:
  - a) Olvasás nyomtatás és kéziratokból
  - b) Mondatok ismertetése
  - c) Értelem gyakorlás. Amig olvas a tanuló mondja el a maga felfogása szerént. Mesék, erkölcsi mondatok betanulása stb.
  - d) Helyes írás
3. Számтан. Kézi könyv: Elemi Számtan. I.k. Budán, 1850
4. Természet tan. Kézi könyv: A mérges növények
5. Írás" (Folytatjuk).

GÁLFALVI SÁNDOR

Dr.MOLNÁR ISTVÁN LAUDÁCIÓJA*

Székelykeresztúr Önkormányzati Tanácsa 1995. január 18-án tartott ülésén dr.Molnár István nyugalmazott múzeumigazgatónak, érdemei elismeréséül, Székelykeresztúr város díszpolgára címet adományozta.

Dr. Molnár István ny. tanár, múzeumigazgató, Székelykeresztúr város közmegebecsülésnek örvendő, mindenki által tisztelt és szeretett jelentős személyisége, akinek egész élete és tevékenysége szorosan kapcsolódik a város kulturális életének felemeléséhez.

Nemzedékekig visszamenően unitárius papi családból származik. Bordoson született 1910-ben. Életének főbb állomásai: Újszékely, Rava, Szentgerice és Székelykeresztúr.

Az elemi iskola elvégzése után középiskolai tanulmányait 1922-29 között a székelykeresztúri unitárius főgimnáziumban folytatta, majd egy évi teológiai tanulmányok után beiratkozott a kolozsvári tudományegyetemre, ahol 1935-ben tanári oklevelet szerzett. Az egyetem elvégzése után visszatért Székelykeresztúrra tanárnak. Előbb az Unitárius Főgimnáziumban, majd annak megszüntetése után a tanítóképzőben végzett jelentős oktató-nevelő munkát.

Iskolai tevékenysége mellett egyre több figyelmet szentelt a néprajznak és Nagy Lajos rajztanár ösztönzésére helyben és a környező falvakban szellemi és tárgyi néprajzi tárgyak gyűjtésébe kezdett. Tanítványaiból gyűjtőcsoportokat szervezett, akikkel hétvégeken végigjárta a falvakat, begyűjtve a népi kultúra értékeit megőrző, pusztulásnak indult, lomként hányódó tárgyakat.

A felhalmozódó néprajzi anyag elhelyezésére a gimnázium által biztosított terem kicsinek bizonyult, ezért megfelelő épületről kellett gondoskodni. A város akkori vezetősége a begyűjtött múzeumi anyag elhelyezésére előbb a Florián-féle üzlethelyiséget, majd a mellette levő Kaszinó épületét biztosította. Így 1946-ban megnyithatta kapuit Székelykeresztúr Városi Múzeuma, amely azóta állandóan fejlődve, ma már mind a hazai, mind a külföldi szakkörökben elismert intézménnyé vált.

A múzeumalapító Molnár István nemcsak gyűjtő munkát végzett, hanem gondoskodott annak tudományos feldolgozásáról is. Néprajzi ismereteinek elmélyítése érdekében beiratkozott a kolozsvári Bolyai Egye-

---

* A 69/1991 számú Közigazgatási Törvény II.fejezete 21. paragrafusának V. pontja kimondja, hogy a helyi önkormányzatok a rendkívüli érdemeket szerzett hazai vagy külföldi személyiségeknek a helység díszpolgára címet adományozhatják.

tem doktorátusi kurzusára, ahol 1948-ban megszerezte a néprajzi tudományok doktora tudományos fokozatot.

A múzeumi munkával párhuzamosan helytörténeti kutatásokat végzett, melynek során ásatásokat szervezett, értékes adatokkal gazdagítva Székelykeresztúr és környéke őstörténeti és középkori történelmi adattárát.

Százat meghaladó tudományos dolgozatait hazai és külföldi szakfolyóiratok is szívesen közölték, amelyek nyomán Székelykeresztúr neve bekerült a nyilvántartott múzeumvárosok névsorába.

Munkatársait is tudományos tevékenységre ösztönözte, aminek eredményeit önálló múzeumi kiadványok tartalmazzák.

Tudományos munkássága mellett, a múzeum keretében rendezett állandó és időleges kiállításaiival, fontos népművelő munkát is végzett.

Széleskörű tevékenységébe szervesen beilleszkedik egyházi munkássága. Pályáját a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban kezdi, ez az intézet ad helyet első néprajzi gyűjteményének. Gyűjtőmunkája során rendszeresen tanulmányozza a Székelykeresztúr környéki unitárius egyházközségek levéltárait és az így gyűjtött anyagot helytörténeti tanulmányokban dolgozza fel.

Mint a székelykeresztúri Unitárius Egyházkör felügyelő gondnoka, az esperesi vizsgálószékek alkalmával ismerteti a meglátogatott egyházközségek történetét és a múltból vett helyi példákkal serkenti egyházszerepetre híveit.

Az egyházközségek történetéről írt tanulmányai sorozatban jelennek meg a Keresztény Magvető hasábjain, amivel jelentősen gazdagítja az unitárius egyháztörténet adattárát.

Sokoldalú tehetségének köszönhetően állandóan jelen van a város művelődési életében: Székelykeresztúrra való érkezésétől tagja volt a Filharmóniai Társaságnak és műkedvelő színészként színvonalas alakításaiival maradandó élményt nyújtott a város közönségének.

Mindezek alapján elismeréssel állapíthatjuk meg, hogy dr.Molnár István életművével, a Városi Múzeum megalapításával és az ott folyó tudományos és népművelő munkásságával a romániai magyarság nemzeti-identitástudata megőrzésének ügyét szolgálta.

Dr.Molnár István ilyen gazdag, értékes tevékenységével méltán érdemelte ki a

Székelykeresztúr város Díszpolgára
megtisztelő címet.

KOVÁCS SÁNDOR

LÁZÁR ISTVÁN

1. Életrajzi adatai¹

Torockón született 1742. szeptember 3-án jobbágysorsú szülőktől. Apja Lázár Mihály, anyja Pozsgai Anna. Egyháztörténetíróink Lázár nevét a "Nagyajtai" előnévvel használják, nemesi címerén is a Nagyajtai előnév olvasható. Valószínűnek tartom, hogy apja vagy nagyapja Nagyajtáról ment át Torockóra, és ott megtelepedve jobbágy lett. A Nagyajtai előnév használata előtt származásának helyét - Torockót - írta neve elé. 1800 után következetesen, a nemesi címerén is szereplő "Nagyajtai" előnevet használja.

Iskoláit a torockói partikulában kezdte meg, s jó előmenetelének köszönhetően, földesura lehetővé tette továbbtanulását. Így 1757. szeptember 12-én beiratkozott a kolozsvári Unitárius Kollégiumba és szintaxista lett. Egy évvel később, május 2-án átment a következő classisra, a poesisre. 1759. május 12-én beírta nevét a sekundások katalógusába.² Egy évig szekundáns volt, 1760. március 25-től a rethorika classist látogatta. 1761. szeptember 12-én tógás diákként frequentálni kezdett. Október 10-én novicius³ lett és október 17-én beírhatta nevét a "Seniori matriculába" (sorszám: 296): "Stephanus Lázár de Torockó inscribatur numero Dominorum Togatorum Anna 1761 17.8-bris." 1762. május 22-én a novitiátusból felszabadult⁴.

Kiváló tehetségének tudható be, hogy 1767. május 2-től rábízták a rethorok tanítását, az év decemberétől pedig a könyvtárra való felügyeletet is.⁵ 1768. június 23-án földesura, Toroczka Gábor, a jobbágyság alól felszabadította. Lázár 1768 november 8-án kibúcsúzott és a marosvásárhelyi Királyi Táblára ment Türy László mellé jogot tanulni.⁶ 1771. május 28-án meghalt Pálfi Benjámín és június 15-én Lázárt, helyébe akadémitának választották.⁷

2. Külföldi tanulmányútja

Nagy György diáktársával együtt peregrináltak, hogy a tanulmányúthoz szükséges összeget előteremtsék.⁸

1771. október 19-én indultak útnak⁹ és november 1-én érkeztek Bécsbe. Agh István püspököt november 12-én keltezett levelükben értesítették szerencsés és "veszedelem nélkül való" megérkezésükről¹⁰. Bécsből 1773-ban Hollandia felé vették útjukat. 1773. május 11-én kelt levelében Lázár István értesíti a püspököt, hogy "Hollandiában s Helvetiában téjendő experiantiaira félesztendeig tartó szabadságot" nyert¹¹. 1773. szeptember 11-én Amsterdamba érkezett, ahol tíz hónapot töltött, majd átment a leideni egyetemre és 1774. június 23-án beírta nevét az "Alba Studiosorum Academiaramba": "1774. június 23 - Lazar Stephanus Hungarus Transylvanus. 21. P.Gratis Leidenben rendkívüli módon kapta

meg filozófiai doktori fokozatát. (...)” 1774. december 20-án már mint a kolozsvári unitárius kollégium kinevezett filozófia professzora kérte a leideni szenátust, hogy szűkös anyagi viszonyaira való tekintettel ingyen kaphassa meg filozófiai doktori fokozatát. Kérését elfogadták, azzal a feltétellel, hogy adjon be egy disszertációt. A szenátus iratai szerint azonban rossz egészségi állapota miatt ezt nem adta be, s közben eljött az Erdélybe való hazatérése ideje. Így 1775. június 19-én azt kérte, engedélyezzék, hogy csak néhány tézisből promováljon. Ezt a kérést is elfogadták, s így június 30-án elnyerte a "L.A.M. et Philos Dr. fokozatot Centuria positionum philosophicarum ex variis universae philosophiae capitibus delectarum" című disszertációjával.¹²

E dolgozat megírásának körülményeiről, az Agh Istvánhoz 1775. április 18-án címzett leveléből értesülünk. "Szörnyű nyavalyái" akadályozták disszertációja elkészítésében, ennek ellenére sikerült a doktori fokozatot megszereznie. 1775. július 23-án Kölnből értesíti a püspököt és Bágyoni Váró Mózes patrónusát a nagy eseményről.¹³ A püspökhöz címzett leveléből idézem: "Írtam volt ugyanis T. Püspök Uramnak, hogy Februáriusnak közepe táján lebetegedtem volt (...) Juniusnak második hetében ismét úgy megkörnyékeztek vala a fájdalmak, hogy csak superalhattám, ugyan tsak 18 Junij kezdettem jobban lenni, s az nap Jó Barátimnak s nevezetes Professorom Allmand javasolásából determináltam magam, hogy tsak theseseket irjak és defendállyak melyeket ex universa Philosophia nr.100 öszve szedtem, és kinyomtatván defendáltam is, Istennek hála nem reméllett applausussal; a nyomtatás Dedicatioval s praefatioval edgyütt három árkosra excrescalt, nyomtattattam vala 300. exemplárokat; mégis kevés volt; mert a Defensio után is sokan kértek s kérettenek theseseket tőlem, s kinek annak előtte nem adtam volt; ugy hogy öt exemplarokon kívül mind el-kellett osztogatnom. Én a Confessionkat is Pünköst tsonka hetiben újra ki-nyomtattattam scilicet exemplaria 200 ezek is, 50 excepsis, mind el-osztogattam. Ezeket hagytam volt még oly gondolkozással, hogy Helvétiaiban vigyem, de én már oda nem mehetek; mind a gyenge egészség s mind a költségtelenség miatt, mellyet valójában sajnállok tudván más Jó Uraim relatiojuktól a Helvétiai állapotot (...)".¹⁴

Doktori értekezésének teljes címe: Tentamen philosophicum inaugurale centuriam positionum ex variis universae philosophiae capitibus delectarum, exhibens, praeside Diderico van de Kemp (4-r. 161). Lugduni Batavorum 1775, Apud Pvan der Eyk et D. Vygh.¹⁵

Kölnből, július 24-én indult útnak, azzal a céllal, hogy könyveinek Bécsig való szállítását elintézzze. 1755. október 13-án Bécsből írja Agh István püspöknek: "Oka ezen rövid írásomnak innen hamarabb lehető indulásomra való tzélozásom; jelentem ugyanis ez által Tiszteletes Püspök Uramnak, hogy könyveim ez előtt ötöd nappal ugmint hétfőn ide Bétsbe megérkezének, mellyeknek nehézsége 9 mása és egy néhány font, az itten való meg-másálás szerént."

Bécsből november 7-én Debrecen felé vette útját, s 29-én már innen ír Püspökének: "Kötelességem lesz vala még Bétsből tudositani T. Püspök Uramat onnan már még 7-a labentis Mensis 9-bris volt el-indulásom felől;

de iszonyu sok bajaim eztet velem mind eddig halaszthatták, mostan egyszersmind ide lett megérkezésemről, mely vala tegnap előtt 11 órakor, és a holnapi napon innen léjendő el-indulásomról is Tiszteletes Püspök Uramat tudósítani kívántam. Magok Tiszteletes Püspök Uramék is az üdőről képzelhetik; mely terhes, keserves, költséges és veszedelmes légyen mostani utazásom, s terhes ut okozta ezt is, hogy itten szekerest a ki Kolozsvárig vinne, tellyességgel nem találhaték, tsak Zilahig fogadtam edgyet 21. Magyar Forintokon, onnan léjendő indulásom megint függeni fog az ottan található alkalmatosságtól, én pedig azon lézsek s vagyok, hogy mentől hamarébb Kolozsvárra megérkezzem (...)"

A három évet és három hónapot felölelő külföldi tanulmányút végezetével 1775. december 13-án, Lázár István hatalmas könyvgyűjteményével megérkezett Kolozsvárra.

3. Tanári és igazgatói működése; családalapítás

A hazatért akadémitát 1776. január 23-án a nemrég meghalt Abrudbányai Nagy Mihály helyébe a Főconsistorium Vice Generális Notáriusának és Consistorinak választotta meg¹⁶, ugyanakkor rábízta a filozófia és fizika tanítását. Fizetését 100 mfr. és 80 véka búzában állapították meg.¹⁷

1776-ban feleségül vette Joó Sámuel özvegyét, Nagy Erzsébetet¹⁸; házasságukból két gyermek született. Lázár Samu¹⁹ és Lázár Anna²⁰.

1776. december 20-án a professzorok, lelkészek, felügyelő gondnokok és patrónusok jelenlétében beköszöntött professzori állásába.²¹ 1778 júniusában a szentábrahámi zsinaton pappá szentelték.

1784-ig mint tanár működött. 1784. június 19-24-i nyárádszentlászlói zsinaton Agh István püspök öreg korára való tekintettel a rektorságról lemondott s helyébe Lázár Istvánt választották meg.²²

1784-től 1789-ig, 14 éves át töltötte be az igazgatói tiszteletet, emellett matematikát és fizikát tanított. Lázár Istvánról, mint tanárról két nyilatkozatot ismerünk. Egyik a Kőváryé, aki azt mondta, hogy jeles tanár volt. A másik Pákei későbbi tanártársáé, aki a külföldön tanuló Körmöczinek azt írta, hogy siessen haza s vegye már át a fizika és számtan tanítását, mert a fizikában új elmélet járja. Eszerint Lázár a tudomány haladásával nem tartott lépést, a fizika tanításánál a kísérletekre nem helyezett kellő hangsúlyt. Tanári működésében gyenge állapota is akadályoztatta, egészen fiatal korától "szörnyű nyavalyákkal", gyakori fejfájással küzdött. Tanári és rectori pályafutása 1798-ban ért véget, ettől kezdve csak püspöki teendőit látta el.

4. Püspöki szolgálata

Az unitárius egyház 18. püspökét, Lázár Istvánt személyében 1786. június 21-én választották meg a nagyajtai zsinaton.²³ Uzoni Fosztó István megjegyzéséből tudjuk, hogy eladdig az unitárius egyházban az volt a szokás, hogy a főjegyzőt választották meg püspöknek. A nagyajtai zsinaton P. Horváth Ferenc főgondnok javaslatára egyhangúlag Lázár Istvánra szavaztak.

Püspöki működésének történelmi hátterét II. József, II. Lipót és Ferenc császárok uralkodása adja. Lázár István püspökségével új korszak kezdődött egyházunk életében. Bár személye ellen sok kifogást emeltek, nagy püspökeink közé sorolhatjuk. Jellemének megrajzolóival valós vagy koholt vádak alapján ítélték meg. Benczédi Gergelyt idézem:²⁴ "Lázár István püspöknek - hallomás szerint - sok mindenféle érdemet tulajdonítanak, nagy püspöknek szokás mondani. Megengedem, hogy sok érdemet szerzett kis dolgokban, de nem úgy és annyit, mit és milyent szeretnek neki tulajdonítani. Például a kolozsvári templom építése nem az ő érdeme, miről az ekklézsia protocolumából bárki meggyőződhetik; éppen úgy a Collégium építése sem.

A maga saját érdekében sokkal tevékenyebb volt; a nemesség megnyeréséért sokat futott-fáradott, a nagyoknak hizelgett. Miután a reprezentativum consistoriumot felállították, 1779-től ennek ő lett első jegyzője 1786-ig - de soha talán hanyagabb, lelkiismeretlenebb jegyzőnk nem volt.

A verespataki bányákból a kolozsvári Kollégium könyvtárának küldött hires viasszas könyveket, mint rector s így a theka felügyelője, sohasem vezette be a lajstromba vagy leltárba, hanem magánál tartotta s fia Samu eladta.

A Serveto Mihály »Restitutio Christianismi« című hires könyvet, melyet Szentiványi Márkos Dániel Angliából hozott volt, gr. Teleki Sámuelnek, a vásárhelyi könyvtár alapítójának ajándékozta, hogy neki a nemesiséget vagy nemes levelet kieszközölje.

Az ekklézsiák ügyeivel, mint püspök nem sokat törődhetett, mert 1789-ben tartott püspöki vizsgálat alkalmával igen sok ekklézsiából magával hozta az Ekklézsia Protocolumát s 10-12 évig se küldte vissza, mely idő alatt az esperesi vizitáció sem irhatta be a számadásokat, miért hogy zavarba jöttek az ekklézsiák ügyei, számadásai. Több ekklézsia protocoluma elveszett Lázár István halálával. Éppen így tett az 1803-ban tartott püspöki vizitáció alkalmával is." (Mindezeket leírja Szász Mózes pap az 1811-ki egyetemes Collectázás alkalmából, ezt az érdekes munkát lásd a Szász Mózes halálával beadott levelek között.²⁵)

Körmöczit és Molnost nem állhatta, sőt azt lehet mondani gyűlölte és üldözte féltve tőlük népszerűségét, mivel mindkettő tevékeny, buzgó s így a jobbak által nagy elismerésben részesülő tanár volt. Körmöczi ellen, mint vádló is fellépett, hogy nem unitárius tanokat hirdet.²⁶

A püspököt a legtalálóbban Szász Mózes jellemezte temetési oratóriumában²⁷: "(...) Tökéletes előljáróvá lett pedig, ha két gyengeségek nem találtnak fel benne, melyek közül az egyik a' puskapor természetű indulatosság, mely a' legkisebb bosszantó szóra is fellobban, s az indulatoknak oly sűrű homályával vétetik körül, hogy lehetetlen néki tisztán látni és itélni. A'ki nem tud magán, sohasem fog az jól uralkodni másokon. Második a bosszú-állás után esdeklő harag tartás, mert hogy lehet az erőtlen embereknek igazságos bírása az, a'ki előtt egy hibás lépést minden érdemi törekvéssel sem lehet többé jóvá tenni."

E két jellemzés sok igazságot tartalmaz, szélsőséges álláspontra azonban Lázár István püspöki szolgálatának megítélésekor nem helyezkedhetünk. A hosszú és félelmes hallgatás után, az élet, a céltudatos megmozdulás jelei a régi egyházi sérelmeink orvoslása, a temérdek építkezés Lázár püspökségével veszi kezdetét. Egyházi sérelmeink orvoslásának érdekében két alkalommal volt Bécsben. Először 1792-ben, másodsor 1800-ban "egyházi ügyek intézésének ürügye alatt, valószínűleg akkor szerezte meg a nemességet - nem egészen kifogástalan módon."²⁸

A nemesi cím sok kellemetlenséget, gyanúsítást hozott magával. Egyháztörténetünk Lázár második bécsi útját összekapcsolni látszik Serveto: Christianismi Restitutiojának eltűnésével. Maga Benczédi Gergely azt állítja, hogy a Restitutio ára a nemesség volt. Gál Kelemen is erre enged következtetni. A kérdést némileg Spielmann József - Sebestyén Mihály - Deé Nagy Anna tanulmánya látszik megoldani.²⁹ Tényként fogadhatjuk el, hogy a Restitutio már az Agh István püspökségének idejében Teleki birtokába került. Hogy Lázárnak szerepe lett volna ennek eladásában vagy ajándékozásában, nem lehet egyöntetűen bizonyítani.

Ha a Restitutio eltűnésével kapcsolatosan "felmenthetjük" püspökünket, a P. Horváth Ferenc főgondnokkal való ellentétét semmiképpen sem kendőzhetjük el. Az ellentét elvi alapja - a világiak részvétele és szerepe az egyház kormányzásában. P. Horváth Ferenc a vezetést a világiak kezében látta biztosítottak. Ezt az álláspontot alátámasztotta az ellenreformációval szemben folytatandó egyházvédelemmel, melyet a világiak képesek hatékonyan folytatni. Ezzel szemben Lázár István az egyháziak vezető szerepét akarta biztosítani és fenntartani. Hogy ez az ellentét nem vezetett szakadáshoz, a homoródalmási (1793. július 9)³⁰ és a székelykáli (1796. július 2)³¹ zsinat érdeme.

A homoródalmási zsinat levelet küldött a főgondnoknak, melyben az általa és a marosvásárhelyi Consistorium által küldött javaslatra válaszolnak, többek között ezt írván: "(...)a Méltóságos és Tekintetes Uraktól feladott systemara nézve könnyen történhetnék, hogy az által nem csak a' Külső Rend a' Belsőtlől, hanem még a szivek is megosztassanak, s ennél fogva közösségünk romlását okozható visszavonások származzanak. (...) mostani Consistorialis Gyűlésünk maga kebelében megjelent Fő Tisztelendő Superintendens Kedves Atyánkfiát szóval kérte, ugy szint ezen Levele által Atyafiságos szeretettel kéri Méltóságos Fő Curator kedves Atyánkfiat is arra, hogy magokat mind a Kolozsvárt álló és mostanában Isten kegyelmességéből a' Nemesi Rendben lévő külső Atyánkfiak közül is tagjaira nézve nagy részben számosított Repraesentativum s' mind a Marosvásárhelyt a' körülállásokhoz képest egyben gyűjtendő Consistoriumokra, s mind pedig egyéb Közönségünket illető dolgokra nézve is magukat a' fenn említett Sz. Ábrahámon volt synati közönséges gyűlés alkalmatosságával tartatott Fő Consistorium által meghatározott. Planumhoz szorososan tartani ne terheltecsenek. Egyszersmind pedig hasonló Atyafiságos szeretettel intézzük kérésünket a' Méltóságos és Tekintetes Urakhoz is egyen-egyen, mint az Urban szerető Atyánkfiához, az iránt, hogy velünk együtt kitsin közösségünk'hasznára's boldoggitására

ugy törekedni ne terheltessenek, hogy mind a külső's mind a' belső Rende s azokban mindnyájunknak is szívünk és lelkünk közjóra tökéletesen egyesíttessék (...)"

A Horváth Ferencsel való ellentét második oka a Suki László alapítványához kapcsolódik. Suki, végrendeletében, vagyonát az egyházra hagyta s világosan meghatározta annak felhasználási módját. Lázár semmibe véve a meghagyásokat, önkényesen rendelkezett a vagyonnal s püspöki fizetését rendezte az alapítványból. Horváth ezt nem nézhette szó nélkül, jogos felháborodása fokozta az ellentétet. Végül az ötödik tanszék felállításának körülményei áthidalhatatlanná tették a püspök és főgondnok közötti szakadékat.

Lázár István püspöki szolgálatának nagy érdeme az, hogy végiglátogatta egyházközségeinket. Az akkor létező nyolc egyházközből hét körben végzett püspöki vizitációt. Az 1788-1789-es években a Torda-Aranyos; Fehérvármegye; Háromszék; Udvarhely - valamint a székelykeresztúri egyházköriben. 1803-ban a Küküllő és Maros körben végzett püspöki vizitációt és ezekről kimerítő jegyzőkönyvet vettetett fel. A kolozsvári Unitárius Püspökség könyvtárában három kéziratos jegyzőkönyv - mintegy 1121 lap terjedelemben - tanúskodik Lázár vizitációiról. Egyháztörténetünkben a türelmi rendeletet követő időszakban ez az első pontos anyagi és szellemi felmérése egyházközségeinknek. A jegyzőkönyvek nem csak egyháztörténeti, hanem hely- és nyelvtörténeti szempontból is páratlan értéket képeznek. Erdély unitárius falvainak 18-19. századi világába nyerünk betekintést. A kimerítő anyag megérdemelné a részletes feldolgozást.

A püspöki vizitáció jól megszabott rend szerint történt. Néhány mondat erejéig módszerét ismertetem. A vizitáció minden esetben istentisztelettel kezdődött. A kölcsönös köszöntések és a Főkormányzék rendeleteinek felolvasása és ismertetése után "cenzurázták" az egyházközség elöljáróit és dicséretben vagy szigorú megrovásban részesültek az arra érdemesek. Miközben a vizitáció az egyházközség gondnokával és lelkészével az egyházközség épületeit vizsgálta, addig az egyházközség tagjai megválasztották vagy szükség szerint kiegészítették a keblitanácsot. A megválasztottak a püspök jelenlétében letették az esküt. A belső és külső ingatlanok számbavétele után a vizitáció megtette javaslatait, észrevételeit s búcsút vett az egyházközségtől.

Az 1788-1789. évi püspöki vizitáció alkalmával Lázár István és kísérete öt egyházköriben 59 egyházközséget látogatott meg. Az 1803. évben két egyházköriben 14 anya és két leányegyházközségben volt püspöki vizitáció. A nagyarányú építkezések és javítások 1786-1811 között egyházköribenként - a vizitációs jegyzőkönyvek anyagát véve alapul - a következő módon oszlottak meg: Aranyos-Tordakör 7 egyházközség (a továbbiakban ekg); Felsőfehér egyházkör 3 ekg; Háromszék egyházkör 2 ekg; Udvarhely egyházkör 6 ekg; Székelykeresztúr egyházkör 4 ekg; Küküllő egyházkör 0; Maros egyházkör 1 ekg.

Az egyházközségek lélekszámát a jegyzőkönyvek nem tüntetik fel minden esetben, ezért összlélekszámot nem adhatunk.

5. Irodalmi munkássága

Lázárt püspöki szolgálata megakadályozta abban, hogy teljes szellemi erejét az írásnak szentelje. Írásai közül doktori értekezése lát nyomdafestéket, címe: Tentamen philosophicum ... Kéziratban maradt munkái közül említésre méltó a szakirodalom által is nyilvántartott prédikációs kötete. A kötet Simén Domokos tulajdonából került a kollégium könyvtárába. Jelenleg a Román Akadémia kolozsvári fiókjának unitárius részlegén az Ms.U.944 jelzet alatt keresendő.

A marosvásárhelyi Teleki Téka, a székelykeresztúri unitárius gimnázium kéziratárának átvétele után birtokába jutott néhány Lázár-féle beszédnek, többnyire temetési szertartások alkalmával hangzottak el. Sándor István: Régi jeles halotti és más alkalmi beszédek gyűjteménye, Jánosfalva 1861. című kéziratos kötetben Lázár István neve alatt az alábbi beszédek találhatóak (könyvtári jelzet Ms.0471). Temetési beszéd Almási Ádám felett 1793. augusztus 24. 397-422; Gejza József felett 425-446; Gyulai László felett 1777. 447-474; Ugyanitt olvasható: Désfalván 1780. június 18-án a zsinat alkalmával elmondott beszéde 81-104; A kolozsvári unitárius templom alapkövének letételekor mondott beszéd 1792. július 10. 105-114; 1793-ban a Homoródalmáson mondott templomavatási beszéd a 125-140 l. olvasható.

Lázár István 1811. október 7-én délelőtt 11 órakor halt meg. Temetésére október 9-én került sor. Az unitárius egyház 18. püspökét a kolozsvári unitárius templom kriptájába helyezték örök nyugalomra.³² A gyászistentiszteleti meghívók november 10-re szóltak. A szertartáson Füzi János: A bölts ember ... című beszédét Szász Mózes: Az előljáróban megkívántató ... beszéde követte. (A beszédek nyomtatásban is megjelentek. Könyvtári jelzetük U.74209, lelőhelyük, Akadémiai Könyvtár - Kolozsvár).

Lázár István püspöki szolgálata egyházunk anyagi megerősödését eredményezte. A Türelmi Rendeletet követően 41 templomot és 9 iskolát építettek egyházközségeink. A 25 évre terjedő főpásztori szolgálat egyháztörténetünkben kitörölhetetlen nyomot hagyott. Lázár nagysága elvitathatatlan, sajnos jellembeli fogyatékosága foltot ejt személyiségén. Az önzés, hatalomféltés, bosszúvágy meggátolták abban, hogy minden esetben pártatlanul dönthessen. Szolgáljon mentségére a jól ismert mondás: "Errare humanum est".

Jegyzetek

¹ Az adatok összeállításakor felhasználtam: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest 1893. VII.k. 906 l.; Aranyosrákosi Székely Sándor: *Az unitária vallás története Erdélyben*, Kolozsvár 1839. 172 l.; dr.Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitártus Kollégium története (1568-1900)*, Kolozsvár 1935. II.k.446 l.; Benczédi Gergely: *Kolozsvári tanárok* (kézirat)

² *Matricula secundanorum* III.11 l.

3 Fasciculus Rerum Scholasticorum (a továbbiakban Fasc.R.S.) V.219-220 l.

4 Uo. V.233 l.

5 Uo. V.414 l.

6 Uo. V.5 l.

7 Protocollum Generalis Consistorii Anno 1737-1777 334 l.

8 Uo.390, 391, 412, 420 l.

9 Uo.390 l.Vö. Gál Kelemen:i.m.

10 Egyháztörténeti adatok in: KerMagv, 1913 XLVIII évf.109 l.

11 Uo.175 l.

12 G.Henk van Graaf: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestánsizmus a XVIII. században 1690-1795*, Kolozsvár, 1979 209-210 l.

13 Ifj.Biás István: *Unitárius egyháztörténeti adatok 1619-1866*, Marosvásárhely, 1910.

14 A levél eredetije az Unitárius Egyházi Levéltárban

15 Vö.Szinnyei i.m.; Petrik Géza: *Magyarország Bibliográphiája 1721-1860*, Budapest, 1890; *Philosophiai pályamunkák* - kiadja: A magyar tudós társaság Buda 1835 l.k.66 l. A fennmaradt példányok egyike az OSZK-ban keresendő; a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában (jelenleg a Román Akadémia kolozsvári könyvtára) nem akadtam rá.

A disszertáció felépítése a következő:

Theses Logicae et Metaphysicae I-XXXV. Theses Philosophicae XXXVI-XLVI. Theses Mathematicae XLVII-LX. Theses Physicae LXI-XC. Theses et Philosophia practica XCI-C.

16 Protocollum ... 1737-1777 420 l.

17 Uo.421 l.

18 Nagy Erzsébet 1741-ben született. 18 éves korában férjhez ment Joó Sámuelhez. A házasságból három gyermek született, mindhárom csecsemőkorban halt meg. 1768 januárjában Nagy Erzsébet özvegyen maradt. Nyolc és fél évi özvegysége után, 1776 júliusában másodszor is férjhez ment Lázár Istvánhoz. Meghalt 1807 októberében. Prédikált felelőte Füzi János, október 20-án. A kolozsvári unitárius templom kriptájába helyezték örök nyugalomra.

19 Szül. 1777-ben, meghalt 1831 decemberében, lásd. Fasc.R.S. X.773 l. A kolozsvári unitárius templom kriptájába helyezték örök nyugalomra.

20 Szül. 1781-ben; 1799-ben férjhez ment Bölönbe Dónáth Mihály földbirtokoshoz.

21 Fasc.R.S. VI.130 l.

22 Uo. VI.319.320. Vö. Protocollum ... 1783-1795 37 l.

23 Protocollum ... 1783-1795 93-94 l. Vö.Csifó Salamon: *Az unitárius egyház megújítása Lázár István püspöksége alatt* in: KerMagv 1910. XLV.144.200 l.

24 Benczédi Gergely:i.m.

25 Az Unitárius Egyházi Levéltárban nem akadtam nyomára

26 Vö. dr.Gál K.: *Körmöczi János püspök a vallástalanság vádjára alatt*, in:KerMagv 1928. LXIII.201 l.

²⁷ Szász Mózes: *Az előljáróban megkívántató belső tulajdonságok és külső ábrázat-vonások*. Egy volt előljárónak ... Lázár István úrnak az Erdélyi Unitaria Ecclesiák superintendensének földi végső megtiszteltetésére leírta Szász Mózes Kolozsvár 1812.

²⁸ Gál K.: i.m.447 l. Vö. Uo.403 l.

²⁹ Spielmann József - Sebestyén Mihály - Deé Nagy Anna: *Miquel Servetus műve és Erdély* in: Korunk 1981. 7-8.sz. 799 l. Vö.Robert Wallace: *Antitrinitaria Biography*, London 1850. I.k. 453-461 l.

³⁰ *Protocollum ... 1783-1796* 288-290 l.

³¹ *Protocollum ... 1796-1803* 34 l.

³² Szabó Dezső: *A kolozsvári unitárius templom kriptája* in: *Ker-Magv* 1984. XC.24 l.

Dr.REND ARANKA

SZERZETT IMMUNHIÁNY SZINDRÓMA

Az AIDS (acquired immune deficiency syndrome; SIDA = syndrome immune deficiency acquired = szerzett immunhiány szindróma) a 20. század végének egyik legfontosabb problémája, mivel egészségügyi, gazdasági, társadalmi, etikai, jogi, humanitárius stb. vonatkozásai széles körben ismertek, de további következményei szinte beláthatatlanok. A fertőzés és megbetegedés az emberi élet legaktívabb éveiben történik, így a bekövetkező munkaképesség elvesztése, a hosszas ápolási költségek, majd a beteg halála komoly következményekkel jár mind az egyén és családja, mind az egyes országok gazdaságára nézve. A betegség következtében növekedni fognak az egészségügyi szolgáltatásokkal szembeni igények, csökken az érintett családok jövedelme, növekedik a szociális függőségbe kerülők száma és mindez rövid időn belül az illető társadalom nagyfokú elszegényedését eredményezi. Sajnos a harmadik világ számos országában bekövetkezett ilyen irányú változások bizonyítják, hogy nem csupán elméleti fejtegetésekről van szó.

A betegség felismerésének szomorú 15. évfordulóját "ünnepeljük" rövidesen, amennyiben 1981-ben figyeltek fel arra a jelenségre, hogy az Egyesült Államok néhány nagyvárosában (New-York, Los Angeles, San Francisco) fiatal homoszexuális férfiak nagy gyakorisággal betegedtek meg egy bizonyos kórokozó (*Pneumocystis carinii*) által okozott tüdőgyulladásban, valamint egy rendkívül gyors lefolyású megbetegedésben, Kaposi szarkómában.

Az orvosi vizsgálatok kiderítették, hogy mindeniküknél a szervezet betegségek ellen védekező, úgynevezett immunrendszere súlyosan károsodott az egyik fehérvérsejt sérülése következtében. Azután azt is megállapították, hogy emiatt számtalan más fertőzés alakulhat ki halálos

végkifejlettel, amelyek megfékezése általában az egészséges szervezetnek semmilyen nehézséget sem okoz. Ez vezetett a betegség szerzett immunhiány szindróma elnevezéséhez.

A továbbiakban megfigyelték a megbetegedés járványszerű, az egész világot átfogó, úgynevezett pandémiás elterjedését, és megkezdik a kísérleteket a kórokozók kimutatása céljából.

A kórokozó felfedezéséről 1983-ban a párizsi Pasteur Intézetből Montagnier és munkatársai, 1984-ben az Amerikai Nemzeti Rákkutató Intézetből Galle és munkatársai számoltak be, majd utólag, közös megállapodással HIV vírusnak nevezték el. Ezt az alig két év alatt történő kimutatását a betegség okozójának joggal nevezik az egyik leglátványosabb orvosi-mikrobiológiai felfedezésnek.

A HIV vírus megismerése új fejezetet nyitott az AIDS rövid történetében. A vírusok a legkisebb élő szervezetek, amelyek, a baktériumokkal ellentétben, csak élő sejtben képesek szaporodni. Ebben valószínűleg a sejt enzimszisztemjeire vannak utalva. A kórokozók izolálására, szövettanban történő szaporítására alkalmas módszerek birtokában lehetővé vált a vírus-fehérje felépítésének, szaporodási mechanizmusának megismerése és ezáltal a kórfolyamatokban játszott szerepének tisztázása. A vírus-fehérjei ellen képződött ellenanyagok vizsgálatára különböző módszereket fejlesztettek ki, amelyekkel a fertőzést ki lehetett mutatni, de azt is megállapították, hogy az AIDS csak a jéghegy csúcsa, mivel a fertőzöttek túlnyomó többsége hosszú ideig tünetmentes marad.¹

Közben a betegség elterjedt az egész világon és igen nagy halálozással járt. Az Egészségügyi Világszervezet adatai szerint 1994. október 1-ig 1 025 073 esetről történt jelentés, de a becsült megbetegedések száma ennél jóval több, körülbelül 4 000 000, mivel nem minden országban van bejelentési kötelezettség. Romániában 1985-ben 5 esetét ismertettek, majd 1989-ben és 1990-ben igazi járványtani robbanás-ként 278, majd 1 058 beteget.²

A betegség felismerésétől kezdve megfigyelték, hogy ez legfőképpen a lakosság jól elkülöníthető, úgynevezett rizikó csoportjaiban fordul elő, ezek a következők: 1. homoszexuális vagy biszexuális férfi; 2. intravénás kábítószerélvezők; 3. transzfúzióban (vérátömlesztésben) részesült egyén; 4. az előző csoportokba tartozók heteroszexuális partnerei.

A Karib-tengeri országok közül Haitiban van nagy szerepe az AIDS Észak-Amerikában való elterjedésében. Nem lehet megállapítani, hogy a kórokozót amerikai turisták hurcolták-e be vagy fordítva, de feltételezhető, hogy ez Zairéből történt, ugyanis az 1960-as években sok haiti vendégmunkás dolgozott ebben az afrikai országban, akik egy része az 1970-es években visszatért hazájába, mások Európába, az Egyesült Államokba vagy Kanadába települtek át.³

A betegség terjedése során a következő, valamikor jellemzőnek tartott előfordulási típusokat találjuk, amelyek azonban ma sok helyen összemosódnak.

Az első típusra jellemző, hogy a betegség kezdetben homoszexuális és kábítószerélvező férfiak által történt, a férfi/nő megbetegedési arány 10-15/1-hez a férfiak javára, ma már azonban a fertőzött nők és gyermekek száma is növekedőben van ezeken a földrajzi területeken is. Ez az előfordulási típus jellemző volt Észak-Amerikára, Európa egyes országaira, néhány latin-amerikai országra, Ausztráliára és Dél-Afrikára.

A második típusnál kezdettől fogva a terjedés heteroszexuális volt, egyenlő férfi/nő megbetegedéssel és ahol nagyon sok beteg gyermeket is észleltek. Ezt a típust Afrikában és Latin-Amerika legtöbb országában tartják jellemzőnek.

A harmadik típusnak érdekessége az eddig jelentett nagyon kevés eset (Ázsia, Óceánia és a Közel-Kelet országai), az előjelek azonban arra utalnak, hogy a betegség ezeken a területeken is rövid idő alatt nagyon el fog terjedni. Például a bangkoki szeropozitívek száma egy év alatt 50 %-kal nőtt.

A fent leírt típusokkal kapcsolatban tevődik fel a kérdés, hogy befolyásolják-e a betegség terjedését örökletes tényezők? Mai ismereteink szerint nincsenek erre utaló jelek, az ázsiai területeken egyszerűen a járvány megkésett fellépését tapasztaljuk.⁴

A fertőzés forrása. A HIV-vel fertőzött tünetmentes vagy enyhe klinikai tüneteket mutató, vagy AIDS-ben szenvedő beteg.

A fertőzés terjedési módja homoszexuális, vagy heteroszexuális nemi érintkezés beteg emberrel, fertőzött vérrel szennyezett injekciós tű és fecskendő, fertőzött vér vagy vérkészítmények beadása, fertőzés átvitel anyáról magzatra, illetve újszülöttre és ritkábban a betegek vérével, nyálával és egyéb váladékaival létrejövő fertőzések, például egészségügyi dolgozók között. Mivel más fertőzési út nem fordul elő, már itt kihangsúlyozzuk, hogy a fentiek elkerülésével a fertőzések megelőzhetők.

A fertőzés *nem terjed* a tünetmentes vagy beteg egyénnel történő mindennapos direkt kontaktus (kézfogás, érintés stb.) révén és az általa használt anyagok, tárgyak közvetítésével sem. Levegő, víz, élelmiszerek közvetítésével történő átvitel is kizárt.⁵

A betegség kórfejlődésének alapján a szervezet védekező rendszerének, az immunrendszernek nagyfokú károsodása áll. Immunválasznak nevezzük a szervezetnek és ezen belül az immunrendszernek azt a képességét, hogy az idegen (nem saját) anyagokat felismerje, s ha élő anyagról (kórokozóról) van szó, elpusztítsa, majd az idegen anyagot magából kiküszöbölje. A szervezet által nem sajátjának felismert anyagokat nevezzük antigéneknek. Antigénnek tekinti a szervezet például a más fajtól származó és szervezetbe bejutó vagy bejuttatott anyagokat, például mikroorganizmusokat, idegen fehérje injekcióját, egyes táplálkozási fehérjéket, azonos faj más egyedeiből származó és a szervezetbe jutó anyagokat (vérátömlesztés, szervátültetés stb.).

Az immunrendszer az egész szervezetünkben működik, erre a tevékenységre szakosodott sejtekből áll, amelyek közül a legfontosabbak a fehérvérsejtek, illetve ezek egyik csoportja, a limfociták, amelyek T és B

sejtekből állnak. Több T típusú sejt létezik, ezek közül a legfontosabb a T₄, amely az immunrendszer többi sejtjének a tevékenységét hangolja össze a fertőzés elleni védekezés folyamán.

Amikor egy kórokozó behatol a szervezetbe, a T₄ sejtek felismerik az idegen sejtet és mozgósítják a T és B sejteket. A T sejtek közvetlenül támadják meg a betolakodót, ez a celluláris immunvédekezés, míg a B sejtek közvetve, az általuk képzett ellenanyaggal védekeznek (humorális védekezés).

A HIV fertőzés alatt a vírus egyenesen a vezénylő T₄ sejteket támadja meg, amely megbénítja a szervezet ellenálló képességét. Ez azt jelenti, hogy bizonyos idő után, amely több év, sőt évtized is lehet, amikor már nagyon sok T₄ sejt károsodott, a szervezet nem lesz már képes többé, hogy védekezzék fertőzések vagy egyes rosszindulatú daganatok képződése ellen. A fent említett B sejtek által képzett ellenanyagok eddig nem ismert okokból egymagukban nem képeznek elégséges védelmet.^{6,7}

Lappangási ideje hosszú, 4 és 7 év között váltakozik, gyermekeknél rövidebb: 14-21 hónap. A maximális lappangási idő nem ismeretes, de feltételezhető, hogy jóval hosszabb (10-15 év) is lehet, hiszen a fertőzötteknél a vírus, egyes sejtekbe beépülve, különböző okokból bekövetkező akitválódására bármikor sor kerülhet.

A klinikai tünetek kialakulását tehát a fentebb leírt celluláris immunvédekezés csökkenése, esetleg teljes elpusztulása okozza. Ennek a következménye, hogy a banális fertőzések, amelyek immunvédekezés esetén tünetek nélkül, vagy csak enyhe tünetekkel jelentkeznek, ezeknél a betegeknél rendkívül súlyos formát öltenek, sokszor halálos kimenetellel. Mászor daganatok alakulhatnak ki a különböző szervekben, mindezek rendkívül változatos tüneteket eredményezhetnek.

A vírus és az emberi szervezet első találkozása az esetek döntő többségében nem okoznak tüneteket. Néha azonban a fertőzöttek 20-30 százalékában jellegzetes tünetek alakulhatnak ki, s ez a kórisme korai felállítását teszi lehetővé. Azonban mind a tüneteket produkáló, mind a tünetmentes HIV fertőzöttek, lévén vírus-hordozók, a továbbiakban fertőznek.

A fertőzés utáni tünetek: (AIDS related complex = ARC): megnagyobbodott nyirokcsomók, láz, amely más okkal nem magyarázható, fogyás, fáradékonyság, éjszakai izzadás, hasmenés. A laboratórium vérszegénységet, vérképzési zavarokat és emelkedett immunanyag-szintet mutat ki a vérben.

Ezek a tünetek, ha tartósak, az AIDS kezdeti tüneteinek tekinthetők a fertőzöttek 8-12 %-ban, de a legtöbb esetben ezek után hosszú tünetmentes szakasz következik.

Az AIDS betegség tehát kialakulhat az előzőekben leírt ARC elhúzódó formájában, máskor akutan jelentkezik magas lázzal, izom-, ízületi fájdalommal, kifejezett fáradékonysággal és nyirokcsomó megnagyobbodással. A laboratórium gyorsult süllyedést és csökkent fehérvérsejtszámot mutat ki, majd rövidesen megjelennek a vírus antigénre specifikus vírus antitestek.

Az ARC és az AIDS között tehát közös a HIV fertőzés ténye. A tünetek között is sok a hasonlóság. A különbség inkább mennyiségi mint minőségi.

Az AIDS-ben jelentkező két nagy tünetcsoport az úgynevezett oportunisták fertőzések és a daganatos szövödmények közül a súlyosabb problémát az oportunisták fertőzések jelentik, a halálos, gyors végkifejlet elsősorban ezeknek a következménye.

Opportunisták fertőzéseknek azokat a fertőzéseket nevezzük, amelyekben a korábbi ismereteink szerint a gazdaszervezettel együttélő tudó mikroorganizmusok - ezek lehetnek vírusok, baktériumok, gombák - a celluláris immunvédekezés hatékonyságának csökkenését követő megromló biológiai egyensúly miatt fertőzőképesé, patogénné válnak.

Gyulladások esetén a szervezet ép védekező mechanizmusai jeleként kialakul egy szöveti válasz. HIV fertőzötteknél ez a válasz az egyéb betegségekhez képest gyengébb. Így például tuberkulotikus fertőzés esetén nincs jellegzetes granulomatózus reakció, amely ép immunrendszerű szervezetben a fertőző gócot körülveszi, ezáltal a betegség akadálytalanul terjedhet a szervezetben.

A HIV fertőzés szövödményei között az oportunisták fertőzések mellett a másik nagyobb tünetcsoport a daganatok. Keletkezésükben ugyanúgy a sejthez kötött immunrendszer tartósan csökkent működése játszik szerepet, mint a fertőzések kialakulásában. Jól ismert az a tény, hogy bármilyen természetű immunhiány esetén, amely lehet veleszületett vagy szerzett, a daganatos megbetegedések előfordulása nő. Nem általában mindenféle daganat, hanem csak egyes tumorfélések fordulnak elő gyakrabban (Kaposi szarkóma, B-sejtes non-Hodgkin limfóma). Ezek a tumorerőszakok azonban szintén bizonyos vírusfélésekkel vannak kapcsolatban.

Mint már említettük, a fertőzések nagyobb halálozással járnak, mint a tumorerőszakok, de a legnagyobb halálozás ezen komplikációk kombinációja esetében fordul elő.

Az AIDS által okozott elváltozások szinte minden szervben, szervrendszerben fellelhetők. Így a *bőrön és nyálkahártyákon* számos elváltozást okoz, amelyek ismerete és helyes értelmezése hozzásegíthet a korai kórisme felállításához. Ilyenek például a szőrtüsző-gyulladások, a szájnálkahártya vagy a nyelv gombás fertőzései, fogínygyulladás stb.

A légzőszervek megbetegedései AIDS-ben gyakoriak, mivel mind az AIDS oportunisták fertőzések, mind a tumoros megnyilvánulások gyakori támadáspontja lehet.

Egy másik, gyakran érintett szervrendszer az *idegrendszer*. A betegek egyharmadában alakulnak ki idegrendszeri tünetek. Minden tizedik betegnél neurológiai tünettől kezdődik a kórfolyamat. Ezek kialakulásában szintén a különböző fertőzések, a központi idegrendszerben létrejövő vagy oda szóródó tumorerőszakok és az agyérrendszeri szövödmények egyaránt szerepet játszanak.

Az idegrendszer gyakori érintettségét a vírusok az idegsejttel szembeni nagyfokú affinitásával magyarázhatjuk. Tünetei: elbutulás, gerincvelő megbetegedések és a perifériális idegek gyulladása.

A negyedik leggyakrabban érintett szervrendszer a *gyomor-béltraktus*, amelynek tüneteit szintén különböző fertőzések és daganatok okozzák.⁸

Csecsemő- és gyermekkori AIDS

A kóroki tényező, a HIV fertőzés itt is azonos, mégis van néhány egyéb jellegzetessége a betegségnek, amely csak erre az életszakaszra jellemző. Így például a járványtani bizonyítás jelentősége fontosabb, mint a felnőtté, ugyanis más okok is vezethetnek immunhiány szindrómához.

Tünettana is különbözik. Jellemző a testi-szellemi fejlődés zavara és a máj- és lépmegegyesültség. Az általános nyirokcsomó-duzzanat, tartós láz, hasmenés már a felnőttkori AIDS-hez hasonlóak. Ritkábbak viszont a felnőttkorban megszokott daganatok, tuberkulózis. Ezenkívül néhány laboratóriumi eltérés is eléggé jellegzetes.⁹

Ha a betegség fennállását a tünetek alapján feltételezzük, tekintetbe kell venni néhány más lehetőséget is, amelyek hasonló tüneteket képezve szóba jöhetnek: kisgyermeknél különböző más okokból létrejött alultápláltság, máskor kanyaró gyanúja merülhet fel, felnőttéknél tuberkulózis, rákbetegség, krónikus alkoholizmus, kiütéses tifusz. A diagnózist a laboratóriumi vizsgálatok döntenek el.¹⁰

A *betegség diagnózisa* céljából alapvető jelentőségű a kórokozó vírus vagy az ellene képződött anyagok vagy mindkettő kimutatása. Az előbbi a kórokozó aktuális jelenlétét vizsgálja, az utóbbi azt a tényt, hogy a szervezet a kórokozó vírussal már érintkezésbe került és immunológiai válaszolt. A vírus kimutatása elektronmikroszkópos vizsgálattal történik, az ellene képzett ellenanyagokat szűrővizsgálatokon leginkább a különböző enzim-immunológiai tesztekkel mérik.

A HIV vírus kimutatásának két fázisa van: az első a szűrés, második a konfirmálás. Vér- és vérvérsejtanyagokkal a fertőzés megállapítására a szűrés elégséges (a vérvérsejtanyagot, ha fertőzött, természetesen nem használják fel). Diagnózis felállítására azonban egy vizsgált személynél feltétlenül szükséges kimutatni, hogy a fertőzés valóban létezik, így további vizsgálatokat végeznek.¹¹

A *kezelést* tekintve az eddigi próbálkozások, amelyek a HIV vírus megsemmisítésére irányultak, nem hozták teljes mértékben a várt eredményt. Így napjainkban nagyobb biztonsággal még csak a kialakult fertőzések és daganatokat próbálják gyógyítani. Hasonló a helyzet a specifikus megelőzés, védőoltás esetében is, amely valószínű, hogy a betegség végleges megoldását jelenthetné.

A kezelésben kialakult irányelvek tükrözik azt a fejlődést is, amely az AIDS-ről szóló ismereteink terén bekövetkezett. Amíg nem ismerték a kórokozót, a sérült immunrendszer funkcióit próbálták helyreállítani. Ezt a célt szolgálták a különböző immunterápiás eljárások, de eredménytelenül.

Amikor ismertté vált a kórokozó, vírusellenes szerekek kísérleteztek. Egyik ismertebb ilyen hatású gyógyszer az AZT = Zidovudin. Alkalmazásának időpontját illetően megoszlanak a vélemények. Egyes kutatók javasolják, hogy a HIV pozitivitás alatt, tehát a betegség megjelenése előtt kell alkalmazni, tehát preventive, mivel később, mikor a szervezet immun-

rendszere már teljesen összeomlott, az AZT-nek már semmilyen hatása nincs a szövődményekre. Más kutatók szerint veszélyes megelőzésre használni, mivel a gyógyszernek is számos mellékhatása van, mint például toxikus hatás a vérképző rendszerre, bőrtünetek, pszichés zavarok és más szervrendszerben kialakult káros hatások. Leírták azonban a közelmúltban, hogy az AZT megakadályozza a vírus anyáról magzatra való átvitelét, amely mindenképpen nagyon jelentős gyógyhatás lenne.¹²

Más antivirális szerek a "ddl" (2; 3' - dideoxinozin) és "ddC" (zalcitabin).

Mindhárom antivirális szert lehet külön-külön vagy egymással tár-sítva használni¹³ a beteg laboratóriumi leleteinek alapján.

A terápiás lehetőségek ellenére is ritka a hosszú *túlélés* az AIDS-ben, ez átlag 20,8 hónap a diagnózis felállítása és a halál bekövetkezése között. Ezenkívül úgy tűnik, hogy az egyik betegség hatékony kezelése, illetve megelőzése csak egy másik AIDS-szel kapcsolatos megbetegedés halálteki szerepének előtörését eredményezi (csökkennek a Pneumocystis carinii által okozott tüdőgyulladások, növekednek viszont az idegrendsze-ri halálokok).¹⁴

Elégé ismertek és nagy érdeklődésre tartanak számot az AIDS betegek és HIV fertőzöttek *pszichoszociális problémái*.

Amint az eddig leírtakból is kitűnik, az AIDS súlyos fertőző betegség, amely alapvetően különbözik az eddig ismert fertőző betegségektől. Ez a különbség a gyakorlati tevékenységben mindennapos gondot jelenthet.

Az életet súlyosan veszélyeztető bármely betegség sikeres lelki adaptációja a következő tényezők függvénye: az alapbetegség tünetei, a személyiség pszichikai jellegzetességei, az egyén interperszonális kapcsolatrendszerei és a szociokulturális viszonyok.

Kulcskérdés a fertőzöttség tudatának, mint különlegesen erős stresszhatásnak a feldolgozása.

Az AIDS diagnózis, illetve a HIV pozitivitás ténye katasztrofális esemény. A betegek ugyanis általában tudják, hogy a betegség gyors, hanyatló lefolyással jár, a megfelelő kezelési lehetőségek hiánya, a csekély meglévő gyógyszer, azok rendkívüli drágasága, amely nem áll arányban a lehetséges szerény eredményekkel, valamint a klinikai tünetek kialakulása után a halálos kimenetel nagy valószínűsége súlyos depressziót okozhat. Az ehhez a tudathoz való alkalmazkodásnak, mint más halálos betegségeknél is láthatjuk, négy fázisa van.

A *kezdeti krízis* a tagadás vagy elutasítás. Ez váltakozva jelentkezik erős szorongásos periódusokkal. Sokszor olyan méretű lehet, hogy a beteg teljesen közömbös magatartást erőltet magára, figyelmen kívül hagyva az orvosi tanácsokat és előírásokat. Ritka a szerencsés kivétel, a mindezek ellenére jól kollaboráló beteg. Ennek a kezdeti krízisnek a megszüntetése nem lehet cél, mivel a többi lelki adaptálódásban káros lehet. Ha az elutasítás intenzitása fokozódik, erős érzelmi reakciók alakulhatnak ki: félelem, büntudat, szomorúság, düh, esetenként öngyilkossági késztetés.

Következik az *alkudozás ideje*, hogy még jó volna élni egy keveset tünet- és panaszmentesen, különböző terveket még megvalósítani, valamit befejezni, valamit még élvezni.

Az *elfogadás* csendes belenyugvásában a beteg már együtt él az elmúlás gondolatával, csak rövid terveket készít, alkalmazkodik az állapotához.

Az utolsó fázis, a *baláltra való felkészülés* időszaka, amikor már lázadás nélkül nyugszik bele a megváltozhatatlanba.¹⁵

Az interperszonális kapcsolatokban jelentkező komplikációk igen fontosak. A rizikócsoporthoz való tartozásuk (homoszexuálisok, kábítószer-élvezők), súlyos pszichoszociális teherként nehezedik rájuk. A nem toleráns társadalmi viszonyok között ezek a kapcsolatok teljesen felbomlhatnak. Ebben a kérdésben az orvosnak lényeges szerepe van, ha sikerül szűkíteni a kört, amely értesül a beteg fertőzöttségéről ("stigmatizált" voltáról). Ezenkívül nagyon óvatosan kell a beteg vagy csak a fertőzött számára a betegségével való információkat közölni.¹⁶

Specifikus terápia hiányában az egyetlen hatásos fegyver, amellyel rendelkezünk az AIDS terjedésének befolyásolásában, a *megelőzés*, ez ugyanis elméletileg 100 %-ban elérhető felvilágosító, nevelő munkával.¹⁷ Egészségügyi, emberbaráti, ifjúsági szervezetek, egyházak, magánszemélyek fogtak össze egyrészt a szörnyű csapás elviselésében a bajba jutott embereknek, másrészt terjesztetni azokat az ismereteket, amelyekkel a fertőzést meg lehet előzni. Ezek között egyik legfontosabb, tudatosítani a társadalom tagjaiban ennek a betegségnek a súlyosságát, de ugyanakkor eloszlatni az előítéleteket, mítoszokat és a megalapozatlan félelmet ezzel kapcsolatban.¹⁸ Sajnos létezik egy menekülési tendencia is, az alkohol vagy kábítószer abuzus felé, mind a betegek, mind a gondozók vagy családtagok részéről. A betegség számos, eddig nem létező erkölcsi és jogi problémát is felvetett: például azt, hogy sok család megbetegedéstől való félelmében nem vállalja a beteget, illetve a fertőzött családtag ellátását és ápolását, a beteg gyermekeket az óvodák, iskolák nem fogadják be, munkahelyeikről elbocsátják a felnőtteket, így valósággal kiközösítik őket. Többek között ezért is van szükség szakszerű felvilágosító munkára, amelybe beletartozik a gyermekek körében végzett felvilágosító munka és szexuális nevelés is. Felnőtteknél az emberek felelősségtudatát akarják erősíteni, hangsúlyozzák a hűség fontosságát a partnerkapcsolatokban, a megfelelő védekezést stb.. Ezek által, mai ismereteink szerint a HIV fertőzés elkerülhető, a fertőzés nem sorsszerű.¹⁹

Jegyzetek

¹ Dömök, I., Földes, I.: *AIDS. Szerzett immunhiány szindróma*. Med.Könyvkiadó, Budapest, 1987, 11-130.

² Ciobanu, P.: *SIDA o problemă de interes național*. In *Viata Medicală*, 1995, 7, feb. 17, 1-8.

³ Dömök, I., Földes, I.: i.m. 14-25.

- ⁴ *Civitas consultation on HIV/AIDS*, Cluj, Romania, 15-20 apr. 1991, ed. by Robert J. Vitillo, 32-35.
- ⁵ Dömök, I., Földes, I.: i.m. 61-73.
- ⁶ Földes, I.: *Az AIDS járvány másfél évtizede*. In: *Lege Artis Medicinae*, 1994, 4, 1102-1108.
- ⁷ Doweiko, J.B.: *Hematologic aspects of HIV infection*, AIDS, 1993, 7, 753-757.
- ⁸ Dömök, I., Földes I.: i.m. 130-198.
- ⁹ Uo. 198-201.
- ¹⁰ *Caritas consultation on HIV/SIDA*, 15-20 apr. 1991: i.m. 197.
- ¹¹ Uo. 49-50.
- ¹² *Zidovudina stopeaza transmiterea materno-fetala* (după "Global AIDS News", nr.1/1994) - in. *Viața Medicală*, 1994, 24, iun. 17,3.
- ¹³ *Noi recomandări terapeutice* (după *Le Journal de SIDA*, nr. 52-53) - in: *Viața Medicală*, 1993, 39 oct.1. 7.
- ¹⁴ Klatt, E.C., Noguchi, T.T.: *Trendek AIDS-es betegek boncolási adatai alapján*. *Arch. Pathol. Lab. med.* 1994, 118, 884. - In: *Orvosi Hetilap*, 136, 1995. már. 19, 12. 605.
- ¹⁵ Polcz Alaine: *A balál iskolája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989, 241-243.
- ¹⁶ *Caritas consultation on HIV/SIDA*, 15-20 apr. 1991. I.M. 82-84.
- ¹⁷ Földes, I.: i.m. 1107.
- ¹⁸ Pápai Judit: *Megelőzés helyett pánikkeltés*. In: *A Hét*, xxvi., 1995. ápr. 21., 5.
- ¹⁹ Földes, I.: i.m. 1108.

SZÓSZÉK - ÚRASZTALA

Dr. REZI ELEK

LELKI MÉLTÓSÁG

Mt 5,5; 11,29/b

Napjaink felgyorsult világában, az általános gazdasági és társadalmi bizonytalanságok közepette egyre inkább azt halljuk, látjuk, tapasztaljuk, hogy a törtetőké, az élelmeseké, a demagóg módon kiabálóké, a hatalomhoz és a tekintélyhez minden áron ragaszkodóké a világ.

Elszabadult az erőszak, amely ártatlan embereket, békés otthonokat, de megmaradásáért küszködő népeket is kiméletlenül súlyt. Nő a korrupció, a megvesztegetés és a megvesztegethetőség. A mások kihasználására, kijátékosására, átverésére való törekvés eléggé mindennaposává vált.

Kitermelődött, megjelent a "siker erkölcs" embertípusa, aki céljai elérése érdekében semmilyen eszköztől és senkitől sem riad meg. A "mindig szolgálatos lelkiismeret" mintha elszunnyadt volna.

A mindennapok említett rideg valóságához mérve talán különösen hangzik első hallásra a felolvasott bibliai vers: "Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet". Különösen hangzik, mert úgy tűnik számunkra, hogy a "boldogságtól", a "föld bírásától" egyelőre mindenáron ki akarják szorítani, távol akarják tartani a szelídeket.

Sajnos, ma a szelídségnek nem tulajdonítanak nagy értéket. Ez abból fakad, hogy a szelídségen többnyire gyengeséget, puhaságot, meghunyászkodást, sőt gyávaságot szoktak érteni, amelyet nemhogy erénynek tekintetének, hanem egyenesen lenézik, kigúnyolják, megvetik azt. A szelídségnek ilyen félreértelmezése azonban teljesen távol áll annak igazi jelentésétől és attól a tartalomtól, amelyet az Újszövetség, és különösen Jézus tanítása sugall.

A helyes értelmezés azt mutatja, hogy a szelídség az önmaga felett uralkodni tudó, kiegyensúlyozott lelkületű és józan gondolkodású ember ismertető jege. Azt az embertípust jelöli, aki cselekedeteiben a jó választása mellett dönt, aki hallgat lelkiismerete igenlő vagy nemet mondó szavára, aki mielőtt cselekedne, számot vet cselekedeteinek várható következményeivel, akit ha sértés ér, még akkor is tudja mérlegelni az adandó választ, azaz nem nyílik azonnal szitkozódásra a szája, nem lendül ütésre a karja. De nem tűri el pusztá belenyugvással a sértést, hanem lelki méltósággal emberhez méltón válaszol.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a szelídség egy rendkívüli lelki erő, lelki nyugodtság, lelki méltóság, amelynek megélése igénybe veszi teljes emberi valónkat. Nem véletlenül sorolta Pál apostol a lélek "gyümölcssei" közé (Gal 5,22). Mert mit gondoltok, vajon mihez kell több lelki erő? Ahhoz-e, hogy dacosan haragra lobbanjunk, ha mások sértegetnek, rágalmaznak, bántanak, vagy ahhoz, hogy megőrizzük önuralmunkat, emberi méltóságunkat? Kétségtelen, hogy a szelídséget nem szavakkal kell és lehet bizonygatni, hanem igazolt magatartásformával.

Úgy érzem, hogy Jézus minden idők emberéhez szólt, amikor kijelentette: "Tanuljátok meg tőlem, hogy én szelíd és alázatos szívű vagyok és nyugalmat találtok lelkeitekben." A Jézustól való "tanulás", és magatartására való ráfigyelés életünk fókuszába hozza azt az életformát, amely szelídségben, de nem gyávaságban, alázatosságban, de nem megalkuvásban gyökerezik. Ő lelki méltóságát akkor sem, vesztette el, amikor szülőfalujában lenézték, megvetették és akkor sem amikor keresztel a hátán haladt gúnyolódások közepette a Golgota felé. A farizeusok és írástudók provokációira, rágalmazásaira csendesesen, nyugodtan, de szíve és értelme szerinti határozott meggyőződéssel válaszolt. Meggondolkoztató, hogy egyetlen határozott fellépése - amikor kiűzte a templomból a pénzváltókat és kereskedőket - sem önmaga, hanem Isten ügyének védelméért történt.

Jézus a szelídeket boldogoknak nevezi. Ez a boldogság abban gyökerezik, hogy őket Isten irányítja (Zsolt 25,9) és jutalmazza (Zsolt 37,11; Mt 5,5). A szelídséget úgy értelmezte, mint Isten iránti engedelmisségünknek a kinyilvánítását.

Az Újszövetségben a görög szóhasználat alapján a szelíd kifejezésnek két jelentésváltozatával találkozunk.

Az egyik változat szerint a szelídség "nyugodt kedvességet" vagy "jóságos magatartást", a másik alapján "engedékeny szerénységet" jelöl.

A két jelentésváltozat meggyőződésem szerint kettős irányulást mutat a mondanivaló tekintetében.

a) A szelídség, mint "nyugodt kedvesség", a földi életünk mikénti megélésére figyelmeztet. Mert sem emberközi kapcsolatokban (barátság, szerelem, stb.), sem a kisebb vagy nagyobb közösségekben (család, munkahely, egyházközség) nincs igazi megértés, eredmény, ha a nyugodt kedvesség helyett idegeskedés, kapkodás, kiabálás, veszekedés, gyanakvás, bizalmatlanság uralkodik.

b) A szelídség, mint "engedékeny szerénység" jelentéstartalmával túlmutat a földi életen és az örökélet elérésének, megtapasztalásának feltételévé válik. Hiszen bármennyire is tiltakozna, zúgolódna az ember, "elvégeztetett dolog", hogy egyszer mindenkinek meg kell válnia a földi élettől és az azutáni történésekre a választ "engedékeny szerénységgel" csak Istennél keresheti. Ezért a ma még Istentől legtávolabb járó embernek is egyszer számolnia kell azzal, hogy engedékeny szerénységre lesz szüksége az Istennel való találkozáskor. Ezt halogatni lehet, de elkerülni nem. Vannak dolgok és élethelyzetek, amelyeket Istenre kell bízni!

Unitárius címerünk elkészítője valószínű, hogy a Mt 10,16 verséből ihletődött: "Legyetek azért okosak, mint a kígyók és szelídek, mint a galambok". E helyen is előfordul a szelíd kifejezés, amely az általánosan köztudott békesség mellett (a galamb hasonlatával) még mást is sugall. Ugyanis az itt használt görög szó magyar változata még tisztát, hamisság nélkülit, vegyítetlent is jelent.

Az elmondottak tudatában megállapíthatjuk, hogy az unitárius ember számára a jézusi tanítás alapján a szelídség nyugodt kedvességet vagy jószagos magatartást, engedékeny szerénységet vagy alázatosságot, tiszta, hamisság nélküli, vegyítetlen életvitelt jelent. Beláthatjuk, hogy a felolvasott bibliai versek mondanivalójában nincs meg az a különlegesség, amelyet első hallásra gondoltunk. Ugyanis a szelídség helyes értelmezése alapján a szelíd emberek valóban méltók arra, hogy "örökségül bírják a földet". Az ígéretet maga Isten váltja valóra.

Jézus boldogságmondásaival - amelyeket a hegyi beszédből ismerünk - bizonyos létállapotoknak különös értéket tulajdonít. És amikor azt mondja, hogy az általa említett létállapotokban valakik "boldogok", akkor nem áldást akar mondani arról, ami boldogságot hoz (pl. igazság, békesség stb.), sem átkot, ami bajt idéz elő (pl. erőszak, békétlenség), hanem az általa szerzett tapasztalatok alapján arra buzdít, hogy kövessük a boldogságra vezető utat.

A boldogságra vezető út egyik elengedhetetlen feltétele a szelídség is. Gyakoroljuk annak minden változatát, hogy mint Illés próféta, mi is meghalljuk a "csendes és szelíd" isteni üzenetet lelkünkben. Ámen.

LŐRINCZI KÁROLY

FEJLŐDÉS

1Kor 13,8-10

Nagyon találóan fogalmazták meg a dévai várban található, Dávid Ferenc mártírhalálát hirdető emlékoszlop szövegét, mely szerint Dávid Ferenc az "egyetemes fejlődést" valló Unitárius Egyház megalapítója és első püspöke volt. Habár - az egyetemes fejlődés - egyik vagy másik területén volt is megtorpanás vagy pillanatnyi visszaesés, a fejlődés az élet minden területén kimutatható.

A felolvasott bibliai részt is átjárja a fejlődés gondolata. Az ember ismerete töredékes, rész szerinti, bármiről is legyen szó. A gondolkodás, kutatás eredményeképpen újból és újból rájön az ember arra, hogy ebben vagy abban tévedett, az igazság más, mint amit addig hitt és gondolt. Valamikor az ember azt gondolta, hogy a Föld naprendszerünk központja. Ma már a gyermek is tudja, hogy tévedés volt ezt hinni. Valamikor azt

gondolta: igazság az, hogy legyen úr és legyen szolga. Így hitte ezt az ember Pál apostol idejében is. Ezért szólítja engedelmességre a szolgálakat az uraik iránt. Ugyanez az elv és téves felfogás érvényesült a házastársi viszonyban is: a nő engedelmeskedjék férjének, mert a férj a család feje, mint Jézus is a feje az egyháznak. Valamikor sokan azt gondolták, hogy a materializmus és kommunizmus a legigazabb életfelfogás és társadalmi rendszer, ma már bebizonyosodott a felfogás tarthatatlansága, hogy az is csak egy rész szerinti, törekedés ismeret.

Érdekesen nyomonkövethető az ember és a társadalom fejlődése a Bibliában is.

Ádám és Éva életvitele jelképezi az ember őskorát, amikor semmit se termelt, hanem gyűjtögetésből, vadászatból élt, abból, ami vadon termett és tenyésztett. És élt, úgy hisszük legalábbis boldogan eme "paradicsomi" viszonyok között. Ádám és Éva azonban nem volt megelégedve azzal, amit Isten ingyen adott nekik. Többre vágyakoztak, elsősorban is, és leginkább tudásra, ismeretre. És a "tilalom" ellenére esznek a tudás fájáról. Ezzel elveszítik a tétlenség boldogságát, de megnyerik a földművelés és állattenyésztés tudományát. Gyermekük: Káin és Ábel már földet művelnek és juhot tenyésztenek. Nőé, pedig, az új ember már hajót is tud készíteni.

Különösen a technikai fejlődés hatalmas lépéseket tett az utóbbi 150 évben. Napjainkban pedig a gépek mindenféle változata szolgálja az embert. Sajnos a gép, a technika, sok-sok előnye mellett, mérhetetlen károkat is okoz nagyon sok területen. És most csak egyre gondolok: az állandóan élettelen, érzéketlen, közömbös gépek közt élő ember szintén "géppé" válik. Sokat veszít érzelmi világából, érzékenységből, lelkiségéből. A jövőben, egyesek szerint, az ember elgépiesedése még fokozódni fog. Mi ehhez csak annyit tehetünk hozzá: Isten őrizzen a "gépmembertől".

Fejlődés vagy legalábbis változás, minden vonalon. Jól mondta az apostol: Minden tudomány és ismeret elavul, eltörültek, másik jön helyébe, csak a szeretet marad meg örökre! Vagyis a szeretet, az érező szív, meg kellene maradjon mindörökké. Csak az érzékeny, finom lelkű lény nevezhető embernek.

A fejlődés a vallás területén is világosan nyomon követhető.

Hosszú út vezet a bálványimádástól a szellem, a lélek Isten imádásáig. És hosszú út vezet a büntető, bosszúálló, féltőn szerető "Jehovától" a jézusi Atya, a szerető, megbocsátó és gondviselő Isten fogalmáig.

Végeredményben a vallásfejlődés eredménye volt a reformáció is. Sőt, a reformációban magában is fejlődés állapítható meg. Luther megszűnteti, eltörli a külső, értéktelen "cselekedeteket", búcsút, körmenetet, böjtöt, gyónást. Jelképeknek maradnak meg a lutheránus templomokban a kereszt és az oltár, de a hit területén keveset lép előre. Kálvin és társai az úrvacsora tanban lépnek nagyot; még jelkép gyanánt se őrzik meg templomaikban az oltárt és a keresztet, de a hitben azonos nézeteket vallanak Lutherrel. Dávid Ferenc és társai azok, akik nagyot lépnek a hitben és kimondják a Szentírás legfontosabb tanítását: Egy az Isten, csak

őt kell imádni s hogy Jézus nem halálával, hanem tanításával és példaadásával, annak követésével válthat meg.

Mindezek mellett nem állítjuk azt, hogy miénk volna a "teljes" igazság. Az apostol szerint is az ismeret csak részleges. Minden vallás és minden egyház csak részigazságok birtokosa. Legfennebb arra tarthat igényt valaki, hogy ő, az ő vallása és egyháza több igazság birtokában van, mint a többi. Az "egyedül üdvözítő egyház" gondolata és elve nemcsak tévhit, hanem veszedelmes felfogás is, amit nagyon világosan igazol a kereszténység középkori történelme.

Az utóbbi időben sokszor zavarják meg otthonaink nyugalját, lelkünk békeességét a "Jehova tanúi". Ha nem is mondják ki szósz szerint, de ők is egyedül üdvözítőnek tartják hitüket, s az igazság teljes birtokosainak magukat. Mekkora tévedés. Maga a "Jehova" szó a Jahvé helytelen olvasásából származik. De legyen bár Jahvé Jehova, akkor se lehet egy, magát kereszténynek valló vallás Istene. Jahvé a zsidó nép Istene. E név mögött a jézusi istenfogalomtól egészen távol eső fogalom húzódik meg. A jehovizmusnak pedig azon állítása, hogy ők kiválasztott emberek, teljes mértékben ellenkezik a jézusi tanítás szellemével. A "megtértek" jelző mögött, akiknek önmagukat nevezik, sok vétek húzódik meg, de ugyanakkor hamis lelki nyugalom.

Mi éljünk ősi hitünkben. Mások vallását ne bántsuk, hiszen a hit Isten ajándéka, de a magunkét ne hagyjuk! Ne mondjuk, hogy miénk a teljes igazság, de valljuk meg bátran, a tévedés veszélye nélkül, hogy legalább annyi igazság és ismeret birtokosai vagyunk mi is, mint más vallások és más felekezetek követői. Ámen.

SIMÉN DOMOKOS

NE FÉLJETEK, ISTENRE EMLÉKEZZETEK!

Neh 4,14; 2Móz 12,14

Ki hitte volna, hogy emlékezni és ünnepelni is nehéz. "Mikor a percek aknamezején, / minden lépésnél robban egy remény?" Ki hitte volna ezelőtt, hogy történelmünk lelki és szellemi nagyjainak megcsonkított, ledöntött szobrait tudatunkban és lelkünkben kell újraformálnunk gyermekeinkben is. Ki gondolta volna, hogy a minden embernek egyformán adott isteni jogot, szabadságot, melyben egyenlőség van, kérni közbűnösség, elvenni érdem?

Sok minden megesett velünk, amit megértetni március 15-én, a szabadsághősök sírja mellett nem lehet.

Közösen ünnepelünk, és én nem szólom meg azt a többezer árnyék-magyart, ki innen is hiányzik. Egyházi emberként a Bibliából kell szólnom, "akinek van füle a hallásra, hallja", és értse.

Nem vagyunk árva nép! Van hozzánk hasonló: a Jézus népe. Ők is csak véletlenül születtek zsidónak, mint mi magyarnak, vagy mások románoknak, de szükségképpen mind embernek születtünk. Közel 2400 év bibliai távlata, eseménye nyit ajtót nekünk ma is a jelenre, s a jövőre.

A babiloni fogságba került nép egyik leszármazottja, Nehémiás, aki a perzsa király pohárnoka, szomorú ember volt. Nem csak azért, mert az országot szétdarabolták, a népet az Isten adta természetes jogától, a szabadságtól megfosztották, az öntudatot, az ösztönös összetartozást, a hitet, egy hasonlittal élve, karóba húzták; hanem azért is, mert a megtartás biztosítékát, a nemzeti megmaradás jelképét, a templomot s a várat lerombolták. Lelki erősség nélkül maradt a nép. Láta, hogy a nép egy része közömbös, a más része a hatalomhoz húzódott, sokan más hazába menekültek. A közösségtudat, a szabadság eszméje és szükségessége gazdátlan maradt. Tudta, hogy e nélkül a történelem hullójává válik minden nemzet; lélekben hontalanná az ember, atomizálódik a nép, hitel nélkülivé a megélt történelem valósága, és nem lesz soha belső kikelete... Ezért a szomorúságért kéri a királyt Nehémiás, engedje haza. Elengedik. Otthon csalódás éri. "Körütekintvén az előljárók és a főemberek között" - írja, azt látta, hogy mindenki a maga külön egyéni boldogságának, gondolatának útját járja. Egymás közt is széthúznak. Csak a cím, a rang kell, de belőle hiányzik a felelősségteljes ember... Az egyszerű emberekhez fordult. Népet féltve tudta, hogy elvesz a nép, mely meghasonlik, fél, elveszti önmagát, őseit, és így a jövődjét is. Először bátorít: "Ne féljetek! Az Istenre, az igazságra, a hatalomra emlékezzetek!" Benne egyek és erősek lehetünk! Biztat: "Harcoljatok testvéreitekért, fiaitokért, lányaitokért, feleségeitekért és házaikért, örökségeitekért. Önvédelem ez, nem népirtás: a magatokét védjétek, "foggal, tíz körömmel, démoni dühvel, ahogy lehet!"

Az együttélő népek, csúfolták, támadták. A megalkuvók, a csak szóval-szájjal-látszathazafiak félre álltak. Nehémiás az öntudatosokat, a megmaradást munkálókat a prófétára hallgató népet hívta. Ezek az egyik kezükben a védekező karddal, a másik kezükben az építő kőműves kanállal éjjel és nappal helyt álltak. A templom s a fal felépült. A népe pédaadás - nak megmaradt a mai napig. Nem csak a halottak őrizték hát a becsületet, hanem a megmaradást munkálók is... Jellemző rá, hogy a látható után a lelkeket kezdte építeni, hitet, öntudatot, erőt adott a lelkeknek. A széthúzókat, a maguknak valókat, a közömbösöket kitette a várból.

A szabadság és világszabadság eszméje és valósága egy ilyen romjaira épülő vár volt sokszor; 1848. március 15-én is. Ezt akarták akkor fölépíteni, hogy legyen helye benne, az erősségben, minden embernek, népnek és felekezetnek. Kossuth, Széchenyi, Petőfi és Bem szóltak, mint Nehémiás, azokhoz, kiknek volt öntudata, hite, akarata és lelkiismerete.

Eszméből és tetteből nemzedéket építettek nekünk. A szabadságot Isten akarata szerint világszabadsággá tágították.

Ünneppé szentelték akkor s mindenkorra március 15-ét. Itt és most nem tud csak Mózes prófétával szólni, a Nehemiás példája alapján minden március 15-ét ünneplő és jelenlétével megtisztelő emberhez: "És legyen ez a nap nektek emlékeztetőül, és ünnepnek szenteljétek azt, nemzetségről nemzetségre, örök rendtartás szerint ünnepeljétek azt..." mert a költő szerint örökké "Tenni kell! Az élet örökké újjáéled, ha úgy érzi, hogy érdemes csodát kezdeni /te/ Veled". Veled! Velünk! A szabadságunkért, a megmaradásunkért, s az örökkévaló egy Istenért. Ámen

SZABÓ ZOLTÁN

KOCKÁZATVÁLLALÁS - FELELŐSSÉG

Mt 10,29-31

Európa egyik érdekes országa Hollandia. Történelmi szempontból nézve azt ismerjük, hogy népe a szabadságért küzdött s áldozott hosszú évtizedeken keresztül. Földrajzi szempontból Európa észak-nyugati részén helyezkedik el, mintegy közel 41 ezer négyzetkilométeres sík területen. Fekvése egyedülálló egész Európában, ugyanis felszínének 1/3 része a tengerszint alatt van, helyenként 6 m-rel is. Ezeket a területeket széles gátak védik. Ha végigsétál az ember a gátakon, érdekes tapasztalatnak lehet szemtanúja: egyik oldalon az Északi-tenger szüntelen hullámlása, a másik oldalon méterekkel mélyebben a vilászerte híres holland virágos mezők, parkok, legelők, rendezett falvak és városok terülnek el. Ezt a földet az ember hódította el a tengertől: értelemmel, munkával és kitartással, gátak építésével. A gátak mögött élnek a hollandok. Földet művelnek, házakat építenek, jövőt terveznek és alapítanak. Mi történne, ha a gát elszakadna? Az ország 1/3-át elöntené a tenger, víz lepné el a házakat, a falvakat, a városokat, a virágos mezőket, legelőket, parkokat, mindent, amit az emberi tudás és kéz alkotott évtizedeken, évszázadokon keresztül. De ők dolgoznak, építenek, élnek és nem félnek, mert bíznak. Bíznak az ember hatalmában, tudásában, munkájában, alkotásában, felelőségében. Bíznak abban, hogy mindezeket a táalentumokat Isten azért adta az embernek, hogy éljen velük, hogy kamatoztassa. A hit és a bizalom bátorságot és reménységet ad nekik, biztonsággal tölti el őket. Miért nem félnek a hollandok? Mert bíznak és hisznek!

Emberi életünk bizonyos mértékig kockázat- és felelősségvállalásra épül, mert emberi életünk véges, és emberi értelmünk is, amelynek segítségével csak próbáljuk előrevetíteni a holnapot, a jövőndőt, de teljes

valóságában ez soha nem sikerül, nem sikerülhet nekünk. Mindig közbejöhethet valami, ami előretervezett, elképzelt életmenetünket megváltoztatja.

A szülők vállalják a gyermeket, az új életet, de nem tudják mire születik a gyermek. Nem tudják, nem tudhatják, hogy a felnövekvő gyermek élete békében vagy háborúságban telik-e el? Nem tudják, nem tudhatják, hogy élete eredményekben lesz gazdag, vagy bukások keserítik meg, hogy az út amelyet meg kell járnia szépség és öröm színes és illatos virágai között, vagy a bánat és szomorúság gyöttrő sebeket horzsoló tövisai között vezet majd el. A szülők mégis vállalják a felelősséget, a kockázatot, mert bíznak, hisznek, reménykednek.

A földműves sok gonddal előkészíti a talajt, földbe veti a magot, ápolja, vigyázza hosszú hónapokon keresztül. Vállalja a munkát s az időjárás viszontagságait, pedig nem tudja biztosan hoz-e termést, gyümölcsöt, vagy munkája, áldozathozatala eredménytelenné válik. Mégis teszi, amit tennie kell, mert vállalja a kockázatot, a felelősséget, reménykedik, bízik.

Az ember egész élete folyamán munkálkodik, munkájával kincseket, értékeket teremt és gyűjt magának, pedig nem tudja, hogy a megszerzett kincseket ki fogja élvezni: ő maga, gyermekei, szerettei vagy valaki más? Nem tudja, megmaradnak-e a létrehozott, megszerzett kincsek vagy elpusztulnak, megsemmisülnek, "... a rozsdá és a moly megemészti, vagy a tolvajok lopják el ...". Mégis dolgozik, gyűjt, mert bízik és remél, és ezért vállalja a kockázatot, a felelősséget. A kockázat- és felelősségvállalás elszakíthatatlanul hozzátartozik az emberi élethez!

Mi adja és mi táplálja az emberben a bizalmat és reménységet? Mi indítja az embert felelősség- és kockázatvállalásra? Mi az, ami az embert újra meg újra kiragadja a kétségbeesésből, az elkeseredésből, amely minden sikertelenség után buzdít: "Kezdd el, újra kezdd"!?

Jézus hosszú éveken keresztül végezte evangélium-hirdető munkáját. Mindent vállalt: a nélkülözést, az otthontalanságot, az üldözést, a gúnyt, ellenségeinek támadásait, a megvettetést, a megaláztatást, pillanatnyi sikertelenségeket. Mindezek ellenére mindig diadalmaskodni tudott az elkeseredés, a csüggedés, a tétlenségbe süllyedés felett, mert bízott és remélt abban, hogy tanítása "meggyőzi a világot", hogy példamutatása emberek sokaságát indítja majd arra, hogy kövessék őt, hogy magvetést érdemes végezni, mert nem csak útszéli föld van, amely nem hoz termést, de van jó föld is, amely megsokszorozva hozza majd meg a termést. Ő ebben bízott, a termésben, amely nem maradhat el, hiszen Isten gondviselése és áldása megsegíti a kitartó munka eredményét, termését. A gondviselés, a hit és bizalom forrása! Ezt az üzenetet fogalmazza meg Jézus a felolvasott szavakban. Az evangélium tanítása szerint kiküldi tanítványait, megbízta őket azzal, hogy menjenek és hirdessék tanításait. Ebben a munkában a legnagyobb segítséget adja: a bizalmat s a hitet. Isten gondviselése örök s ez a gondviselés mindig az ember javára irányul. Ez a

bátorság forrása! Miért félnétek? Jót akartok, igazságot hirdettek és cselekedtek! Aki ezt hirdeti és cselekszi, az Isten előtt értékes!

Jézus egy érthető és egyszerű példázatot mond tanítványainak. A legegyszerűbb madár áll a példázat alapjaként. A veréb ... nem igényes, nem hasznos, nem trilláz csodálatos dallamokat. Aprócska madár, amelyet egyetlen kézlegyintéssel tovább lehet rebbenteni. De Isten teremtménye, s ő gondot visel reá. Az ő tudta nélkül egy sem veszhet el belőlük: "... egy sem esik azok közül a földre a ti Atyátok akarata nélkül!" Sokkal értékesebbek vagytok ti! Emberek vagytok! Értékesek és érdemesek! Talentu-mokkal gazdagon megálldottak! Ha a "verebcskére" így vigyáz Isten, mennyivel inkább vigyáz reátok? Sokat értek, drágák vagytok, emberek vagytok! Ez a jézusi biztatás a tanítványok felé. Ez kell legyen számukra a bátorság, a bizalom, a hit forrása, amelynek segítségével elmehetnek hívásuk teljesítésére. Útravalót ad tanítványainak a kockázat- és felelősé-gyvállaláshoz: "Ne féljete azért: ti sok verebecskénél drágábbak vagytok". Isten vigyáz reátok, gondot visel!

Emberi életünket megpecsételi a bizonytalanság, a kockázat. Érdemes-e vállalni? Érdemes-e munkálkodni és küzdeni? Érdemes-e felelőséget vállalni? Volt-e valami eredménye azoknak, aki a múltban küzdöttek, szenvedte, áldozatot vállaltak, tettek valamit másokért? Érdemes-e kockáztatni nyugalmat, kényelmet, hasznot, anyagi javakat?

Igen! "... ti sok verebecskénél drágábbak vagytok". Isten gondot visel, Ő vigyáz mindnyájunkra, s ha pillanatnyilag nem is tudjuk érzékelni, felfogni gondviselését, akkor is bízunk kell benne.

A hollandok élnek s nem félnek a gátak mögött. Mi is élünk és ne félünk, mert Isten vigyáz reánk. Ámen.

ESZMÉK, GONDOLATOK

A természet egységét csak az képes felfogni, aki Isten egységét már felfogá. (Eötvös József)

Utolsó munkás és utolsó óra- / Most itt állok a szőlőbegy tövén, / Napszámodba szegődnék, Istenem. / Egy óra még, és itt van a sötét. / Ezt az utolsó órát add nekem. (Reményik Sándor)

A bölcsesség - szeretet nélkül nem más, mint álbölcsesség. (John Updike)

Magyar vagyok: lelkem, érzésem örökséget kapott, melyet nem dobok el: a világot nem szégyeníteni kell, hanem gazdagítani. Hogy szolgálhatom az emberiséget, ha meg nem örök magamban minden színt, minden kincset, ami az emberiséget gazdagítja? A magyarság színét, a magyarság kincsét! De mily balga volnék, ha ugyanakkor más színt, más kincset el akarnék vetni vagy meggyengíteni! (Babits Mihály)

Ez a világ, amelyikben ember él, önmagában véve nem tökéletes, de azzá lehet tenni. Felelősséget kell vállalni minden gonoszságért, ami a világban történik. (Dosztojevszkij)

A gondolkozó megszűnik, de a gondolat megmarad; az érző megszűnik, de az érzés megmarad; a cselekvő megszűnik, de a cselekedet megmarad. (Buddha)

Haza, nemzet és nyelv, három egymástól elválaszthatatlan dolog; aki az utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nebezen fog. (Kölcsey Ferenc)

Csak anyanyelvemen lebetek igazán én. (Kosztolányi Dezső)

Oh, mily keserves annak élni, / Kinek tovább nincs mit remélni, / És mégis élni kell! (Csokonai Vitéz Mihály)

A bonvágnak semmi köze az államhoz, a nemzethez, még a bazárhoz sem. A bonvágy fáj. Iránya nincs. Talán a növények tudnák legpontosabban elmondani, micsoda; idegen talajban, idegen klímában elsorvadnak, elvadulnak ... Ők tudják, mi a bonvágy. (Lénárd Sándor)

Én azt szeretném binni: minden jobb lelkű ember bizonyos vágyást bordoz szívében - ha bár sejtetlen is - magán, felebarátin s mindenben a mi

Őtet környezi, szüntelen javítani. Ezen a tökéletesebbhez ellenállhatatlan vonzódás a legszebb tulajdona az emberi léleknek. (Széchenyi István)

Igazságos, igazmondó, őszinte és hív akarok lenni minden ember iránt, szívem gyöngéd érzelmet érez azok iránt, akikkel az Isten szorosabban összefűzött; s akár egymagam, akár az emberek szeme előtt vagyok, tudom, hogy minden cselekedetemet látja az Isten, aki ítél felettünk és akinek mindenemet odaadtam. (Pascal Balázs)

Az ember minden tette önmaga írja bele magát az embertársak emlékezetébe tulajdon módjával és ábrázatával. (Emerson)

Akit sorsa meg akar tartani: / sírigan reményben ég el. / Akit sorsa el akar veszteni: / megveri tehetetlenséggel. (Szilágyi Domokos)

EGYHÁZI ÉLET - HÍREK

Egyházi Képviselő Tanács

Első évnegyedi rendes ülését 1995. március 23-án tartotta, tárgyszorozatán a következő ügyek szerepeltek: jelentés az 1994. november 15 - március 20. között elnökiileg elintézett adminisztratív és gazdasági ügyekről; az 1995. évben megtartott gondnok-prezsbiteri értekezletek; az 1994. december 2-3. napjain tartott Főtanács leiratai; a lelkészképzéssel kapcsolatos kérdések; építés-javítási segélyek megállapítása; nyugdíj- és segélypénztár ügyei; a számvevőség jelentése és a bizottságok jegyzőkönyvei.

Gondnok-prezsbiteri konferenciák

1995. február 21-28. között tartották a gondnok-prezsbiteri konferenciákat az egyházkörökben. Az egyházi főhatóságot Gálfalvi Sándor főgondnok, András György előadótanácsos és Farkas Dénes levéltáros képviselték. A konferenciák tárgyát az egyházkörök valláserkölcsei életének és gazdasági helyzetének számbavétele képezte.

Lelkészi értekezletek

I. évnegyedi lelkészi értekezleteket 1995. március 7-16. között tartották: a kolozs-tordai egyházkörben március 10-én Kolozsváron, a maros-küküllői egyházkörben március 14-én Marosvásárhelyen, a székelykeresztúri egyházkörben március 7-én, a székelyudvarhelyi egyházkörben március 16-án Székelyudvarhelyen és a háromszék-felsőfehéri egyházkörben március 8-án Brassóban. Az értekezleteken két előadást tárgyaltak meg: Szász Ferenc: A reménység teológiája; dr. Erdő János: Jelentés az IARF. 1994. évi teológiai konferenciájáról. Az előadások mellett az egyházkörök adminisztratív ügyeit is megtárgyalták.

Lelkésznevelés

A Teológiai Intézetben az 1994/1995 első félévi vizsgákat 1995. január 4 - február 4. között tartották meg.

Szakvizsgát tett 1995. február 3-án Kiss László lupény-vulkáni, Kozma Albert marosvásárhelyi és Kelemen Szabolcs székelykáli gyakorló segédlelkész.

1995. február 6-7. napjain tartották meg a hiterősítő-csendes napokat. Az unitárius hallgatóknak Bíró József kadácsi lelkész: Megtérés és újjászületés, mint a vallásos élet forrása: hogyan jelentkezik a teológiai hallgató és a lelkész életében; Pálfi Dénes sinfalvi lelkész: A templomlátogatás fokozásának időszerű követelményei a prédikálás és lelki gondozás terén; Fekete Levente sepsikőröspataki lelkész: A lelkész és feleségének szerepe a gyüle-

kezet életében címen tartott előadást és áhítatot. Az Intézet közös áhítatán dr. Erdő János végzett szolgálatot.

1995. február 3-án Székely Miklós kövendi lelkész-esperes és Kovács Sándor kolozsvári gyakorló segédlelkész sikeres versenyvizsga után egy éves ösztöndíjat nyert a chicagói Meadville/Lombard, illetve a Berkeley Starr King Teológiai Intézetbe.

Dávid Ferenc Egylet

Az egylet megtartotta havi felolvasó üléseit. A január 22-én tartott felolvasó ülésen Zsakó Erzsébet: Mária vagy Márta? A nő szerepe az egyház és a nemzet életében címen tartott előadást. A február 19-én tartott ülésen dr. Rezi Elek teológiai tanár: Rettegés vagy biztonság? Az erőszak kihívásaival kapcsolatos társadalmi és valláserkölcsei felelősség címen tartott előadást. A március 19-én tartott ülésen Benkő Samu és dr. Imreh István: Bölöni Farkas Sándor álmái, céljai és tettei, illetve: Bölöni Farkas Sándor életvitele, mindennapjai a költségnaplója tükrében címen tartott előadást. A felolvasó ülések műsorait zeneszámok és szavaltatok egészítették ki.

Személyi változások

Szentgyörgyi Sándor gyakorló segédlelkész rendes lelkészi kinevezést nyert Désfalvára, 1995. január 1-től.

Szathmáry Incze Kornél 1995. április 1-től ideiglenes lelkészi kinevezést nyert egy évre az alsójárai egyházközségbe.

● *Dr. Erdő János* püspök január 1-én megtartotta a hagyományos újévi fogadást. Ez alkalommal Jenei Dezső főgondnok összefoglalta az elmúlt év jelentős eseményeit, valamint az egyház előtt álló feladatokat. A főgondnoki beszédre püspök afia válaszolt.

● *Dr. Molnár István* ny. tanár-múzeumigazgatót a székelykeresztúri egyházkör felügyelő gondnokát, tudományos érdemei elismeréséül, 1995. február 12-én Székelykeresztúr díszpolgárává avatták.

● *Az Országos Unitárius Nőszövetség* 1995. január 9-15. között Kolozsváron kézimunkatanfolyamot tartott a tagsoportok részére.

● 1995. március 15-én *ökumenikus istentiszteletet* tartottak a kolozsvári Farkas utcai templomban. Egyházunk képviselőjében dr. Erdő János végzett szószéki szolgálatot.

Halottunk

1995. február 10-én, Kolozsváron, életének 69. évében elhunyt *Szathmáry József* alsójárai lelkész. 1926. június 19-én született Tordán. 1945-1949 között végezte teológiai tanulmányait az Unitárius Teológiai Akadémián, illetve a Protestáns Teológiai Intézet unitárius karán. 1949. október 1-től haláláig az alsójárai egyházközség hűséges lelkésze volt. Február 12-én kísérték utolsó útjára az alsójárai temetőbe. A gyászszertartást Fazakas Ferenc tordai lelkész végezte; Székely Miklós esperes és a helybeli ortodox pap búcsúztatta.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.

KÖNYVSZEMLE

Új magyar irodalmi lexikon. Főszerkesztő Péter László. Akadémiai Kiadó, Budapest, (1994). 143. kötet, XXXVIII+XXXII+XXXII+2332 l.

Úgy tűnik, századunk utolsó évtizede megismétli az első évtized lexikon szerkesztési lázát. Akkor egy állandósultnak tűnő világ adatait igyekeztek számbavenni a szerkesztők és kiadók. Aztán eltelt a világháborúkkal tarkított, ideológiáktól és rendszerváltásoktól befolyásolt nyolc évtized. S most újra ott tartunk, hogy egy szellemi stabilizáció reményében ismét felzárkózhatunk az európai lexikon-irodalomhoz. Most már úgy lehet írni és szerkeszteni a lexikon szócikkeit, hogy nem kell ideológiai szempontokra figyelemmel lenni, tehát a tudományosság mai állása az egyetlen mértékadó. Ugyanakkor üzleti szempontból is nagy az igény a lexikonok iránt, a szakembereknél jóval szélesebb olvasókör vásárolja őket. Így a még rendszerváltás határán jelentkező kétkötetes Akadémiai Kislexikon után 1993-ban megindult a Magyar Nagylexikon, s már a III. kötete is elhagyta a nyomdát. A Larousse Enciklopédiának és a német Universallexikonnak (Officiana) magyar átdolgozása jelent meg. Forgalomba került új színházművészeti lexikonunk - hogy csak a hozzánk eljutottakra utaljunk. Ebbe a sorozatba illeszkedik be a legújabb magyar irodalmi lexikon. Szükségét már legalább egy évtizede minden irodalommal foglalkozó érezte, hisz elődje, a harminc évvel ezelőtti szintén háromkötetes lexikon már megjelenésekor felemásra sikeredett. Úgyhogy a kutató nagyobb bizalommal fordult a Magyar Életrajzi Lexikonhoz, vagy a régebbi enciklopédiákhoz.

A most megjelent lexikon főszerkesztője, Péter László hatlapos előszóval indítja az első kötetet, s ebben egyrészt felvázolja az előzményeket, másrészt a lexikon szerkesztési elveit magyarázza, igyekezve kivédeni a felhozható vádakát. Az előzmények közé sorolja Czwittinger Dávidtól Bod Péteren át Szinnyei József tizennégykötetes munkájáig az életrajzgyűjteményeket. Három irodalmi lexikonunkat jellemzi behatóbban, a Ványi Ferencét (1926), a Benedek Marcellét (1927) és a Hungária jelzöt viselőt (Révai József és Kóhalmi Béla szerkesztette, 1947). Külön fejezetben tér ki az 1963-1965-ös három kötetet kitevő akadémiai Magyar Irodalmi Lexikonra, melynek összeállításában Benedek Marcellnek már csak reprezentatív szerep jutott, a tényleges munkát Kicsi Sándor vezette. Ez a lexikon a maga 6555 címszavával kétségtelenül átfogta az egész irodalmi életet, az újabb fejleményeket. Azonban nagyon szűken értelmezte az irodalom fogalmát, a nem szépírók kiválasztásánál döntései vitathatók. Meghatározásaira nem egyszer az ideológia is rányomta bélyegét.

Az Új magyar irodalmi lexikon tervét Klaniczay Tibor vetette fel 1985-ben, s a kivitelezéssel Péter Lászlót bízta meg. 1986. október 6-án alakult meg a szerkesztőség, 1988-ra elkészült az Útmutató a szócikkek megírására. A szerkesztőbizottság Klaniczay Tibor elnökleivel egyetlen ülést tartott 1988 áprilisában, melyen megvitatta az alapcímjegyzéket. Ezután a szerkesztői munka teljes súlyával Péter Lászlóra nehezedett, aki 316 szerző közreműködésével készítette el a több mint tizenegyezer címszó szövegét. Ez az előző lexikonhoz képest megduplázódott címszómennyiség a terjedelemben nem jelentett növekedést, ezt rövidítésekkel, tömörítésekkel érték el. A főszerkesztő már előre jelzi, hogy bizonyára sok vitára ad okot a személyek kiválasztása. A határterületek művelői esetén legalább egy önálló szépirodalmi, irodalomtörténeti, kritikai kötet megjelentetését tartották kritériumnak. A fordítókat ritkábban vették fel, az idegen nyelven tolmácsolókat "igyekeztek" szerepeltetni. Az előző lexikontól eltérően nem közölnek fényképeket - ami sok helymegtakarítást eredményez -, mellőzik az irodalomelmélet-műfaji címszavakat (ezek lényegében nem változtak), és terjengős összefoglaló címszavakat sem állítanak össze. A szerkesztő eleve tagadja, hogy a szócikk hosszúsága arányba hozható a szerző jelentőségével. Az egyes szócikkek a családneveket verzál betűvel adják, címeiket kurzívvá. Az életrajzot rövid utalás követi a tevékenységre, a fontosabb művek s néhol a szakirodalom apróbetűs felsorolása zárja a cikket. A főszerkesztő leszögezi, hogy nem tudják felvállalni az irodalomtörténeti bibliográfia szerepét. A szócikkek után - igen helyesen - feltüntetik a szerző betűjegyét.

Az Új magyar irodalmi lexikon három kötetének egyszerre való megjelentetése kétségtelenül rendkívüli teljesítmény. Így az egész mű egységes szempontokat érvényesíthet, és utalásaiban, összefüggéseiben is megítélhető. Legnagyobb erénye a gyors tájékozódási igény kielégítése. Rengeteg személy, folyóiratcím, társaság-csoportosulás, irodalmi pör, kötet - és műcím, nyomda került bele. Mindegyikről megkapjuk a fontosabb adatokat, s az utalást, ahol folytathatjuk a kutatást. Meglátásunk szerint két fő szócikktípus különül el. Az egyik a rövid típus: négy-öt sortól egy hasábig. Ezek terjedelmét a rendelkezésre álló adatok és a bibliográfia mennyisége szabja meg. Az életrajz után legfeljebb jellemzés következik pár sorban. A hosszú szócikk a legnagyobb alkotóknak jár ki, de ez sem haladja túl az öt-hat hasábot. Itt már esztétikai szempontú minősítéseket, értékítéleteket is találunk. Különösen hasznosak a dátumhoz kötött életrajzok, hiszen ezekért ütik fel leggyakrabban a lexikont. A művek felsorolása teljességre törekszik, s ez szintén hasznos, bár néhol elnyújtja, terjedelemben megduplázza a szócikket.

Lexikonunk nem csak a XX. századi, az utóbbi évtizedekben befutott vagy ismertté vált szerzők beiktatásával lett teljesebb a megelőzőnél, de a XIX. századot megelőző tollforgatók gyakran hiányos adatainak közlésével is. Kollégiumi tanárok, lelkészek, főurak egész sora található benne, többségük egy-két latin vagy magyar mű miatt érdemelte ki a figyelmet.

Az erdélyi lexikon-forgató nyilván mindig a saját tájának szellemi nyomait kéri számon egy lexikontól. Kissé leszűkítve a kolozsvári közpon-

tú unitárius felekezet képviselőit számoltuk össze. Az első világháborút megelőző időből negyven nevet találtunk. Ezekből tizenhét nem szerepelt az előző lexikonban. Egy Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Kriza János, Szentiváni Mihály neve fogalommá vált, nem hiányozhat a lexikonból sem. Még a határterületen mozgó történészek, mint Jakab Elek, Kanyaró Ferenc, Kőváry László szerepeltetése is föltétlenül szükséges. Az már széles látókörre vall, hogy most bekerült a névsorba Agh (és nem Ágh!) István püspök, tankönyvíró, Almási Gergely Mihály püspök, énekeskönyv összeállító, Árkosi Gelei Benedek filozófiai szerző, aki lehet, hogy azonos Árkosi Tegző Benedekkel, Boros György püspök, szerkesztő, egyháztörténész, valamint Matthias Glirius, Gyergyai Ferenc, Hunyadi Demeter, Kolozsvári Dimén Pál, Kőváry Józsa, Molnos Dávid, Paleologus Jakab, Petrichevich Horváth Boldizsár, Szakmári Fabricius István, Szentábrahámi Lombárd Mihály, akiket eddig jóformán csak az egyáztörténet tartott számon. Unitárius vonatkozású nem személyi címszót csak a *Keresztény Magvető* és a *kolozsvári unitárius diáktársaság* kapott, ez utóbbi az *unitárius*nál legalább utalószót igényelt volna. Sem a Dávid Ferenc Egylet, s annak lapja, az Unitárius Közlöny, sem pedig az Unitárius Irodalmi Társaság nem bizonyult elég rangosnak.

Kolozsvár viszonylatában hiányoljuk, hogy a mai magyarországi városokétól eltérően sem egyeteme, sem színtársulata, sem pedig könyvtárai nem kaptak címszót. Igaz, az *Erdélyi Magyar Színjátszó Társaság*-nál az 1792-1809-es időszakra pár adatot közölnek, s a *kolozsvári drámapályázat* (1814-1818) is megér egy félhasábot. Nem sok okát látjuk, hogy a kolozsvári nyomdászatot miért kellett két szócikkben ismertetni.

Az erdélyi vonatkozású adatoknál általában több a bizonytalan, hiányos vagy kérdőjeles. Ezek közül csak néhányat emelünk ki, amelyekre egy kis utánajárással Kolozsvárt megoldást lehetett volna találni. Ilyen például Somló Bódog születési dátuma (1873. júl.21.) és a ma is itt élő J.Nagy Máriaé, a Sándor József halálozási ideje (1945. jún.6.) vagy a Kozma Ferenc halálozási helye (Kolozsvár). A legtöbb hiányosságot a szócikkek bibliográfiai adatainál találjuk. Az erdélyi olvasónak az az érzése támad, hogy az 1970-es, 1980-as évek itteni kiadványai még nem épültek be az összmagyar irodalomtörténetírásba. Hiszen szövegkiadások, monográfiák csak nem hiányozhatnak egy-egy szócikk anyagából. S e hiányosságokat egy erdélyi lektorálás könnyűszerrel kiküszöbölhette volna. Egyedül a Gábor Dénes jegyezte szócikkek tekinthetők kellően tájékozódottaknak.

Itt van például az összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok, melynek antológiáját (1975) sem a folyóiratcímnél, sem Meltzl Hugónál nem említik. Berde Mária, Bitay Árpád, György Lajos, Kovács Dezső, Sipos Domokos esetében sem az újabb kiadásokról, sem a monográfiákról nincs adat. Szigeti Józsefet igen hiányos szócikke még élőként tünteti fel, Kovács György halálát sem regisztrálják. A Petőfiről könyvet író Bartók György filozófus vagy Vita Zsigmond művelődéstörténeti író is megérdemelt volna egy szócikket. Az Erdélyi Helikon csak folyóiratcímként szerepel, mint irodalmi fórumot, munkaközösséget nem emelik ki. Legakadémikusabb

folyóiratunknak, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek nem szentelnek szócikket, habár tanulmányaira több bibliográfiai hivatkozás történik.

Mindezek alapján felmerül az olvasóban a kérdés, miként is viszonyul a lexikon a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonhoz. Az Előszó az előzmények között még a címét sem említi. Balogh Edgár és Dávid Gyula nevénel történik utalás rá. A szócikkek írói azonban használták az első két kötetet. Az ott szereplőknél kevesebb a hiányos adat. Néha, mint Kara Győzőnél, csak átfogalmazták a romániai lexikon adatait. Kétségtelenül az Új magyar irodalmi lexikon aláhúzza a RMIL folytatásának szükségességét. Ez lehet az az eszköz, amellyel a romániai magyar irodalom- és művelődéstörténeti kutatás eredményeit bevihetjük az összmagyar tudományosság nyilvántartásaiba.

Tökéletes lexikon nincs. Ezt tudja Péter László főszerkesztő is. Ez a lexikon sem az, de tökéletesebb valamennyi elődjénél. Így kézikönyvévé válik ezután minden irodalomtörténésznek. Erdélyi viszonylatban jóval nagyobb pozitívum az a sok régebbi múltunkból beemelt név, adat, mint negatívum az a hiányzó többnyire bibliográfiai vonatkozás, amit szóvá tettünk.

GAAL GYÖRGY

Előfizetőink figyelmébe!

A Keresztény Magvető előfizetési díja belföldön 6 000 lej, melyet a lelkészi hivatalban vagy közvetlenül az egyházi központban (Episcopia Unitariana, 3400 Cluj-Napoca, B-ul 21 Decembrie nr.9) lehet befizetni.

Az előfizetési díj a nyugati országok részére évi 20 dollár.

Annual subsription from abroad dollar 20 (postage included) should be sent to the Unitarian Church Headquartes, B-ul 21 Decembrie nr.9, 3400 Cluj-Napoca, Romania.

